

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԳԱ – ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1945 – 1947 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
ՄԵՎԾՈՎՅԱՆ ՆԵՂՈՒՑՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ
ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ

ԵՐԵՎԱՆ

9(47.925)

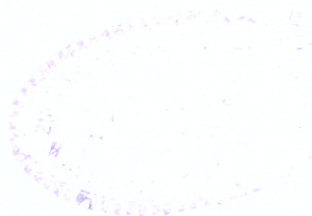
Վ-53

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

5616

ԽՈՐՀՐԴԱ – ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1945 – 1947 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
ՍԵՎԾՈՎՅԱՆ ՆԵՂՈՒՅՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ
ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ

ԵՐԵՎԱՆ – 2009

ՀՏԴ 327:93/94:941(479.25)
ԳՄԴ 66.4+63.3+63.3(2Հ)
Մ 537

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է
ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՍԲ

Խմբագիր՝ Մանվել Զուլայան
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Մեկընյան ք.

Մ 537 Խորհրդա – թուրքական հարաբերությունները 1945 – 1947 թվականներին. սևծովյան նեղուցների խնդիրը և Հայկական հարցը. – Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2009. – 50 էջ:

Աշխատության մեջ քննարկվում է 1945 – 1947 թվականներին Խորհրդա – թուրքական հարաբերություններում ծագած ճգնաժամը: Լուսաբանվում են սևծովյան նեղուցների խնդրի և Հայկական հարցի շուրջ ծավալված գործընթացները:

Գրքույկը նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն հասարակության համար:

ԳՄԴ 66.4+63.3+63.3(2Հ)

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

1945 – 1947 թթ. Խորհրդա – թուրքական հարաբերություններում ծագած ճգնաժամի ուսումնասիրությունն ունի գիտական խիստ արդիական նշանակություն: Հետազոտության թեման առաջին հերթին կարևորվում է սևծովյան նեղուցների խնդրի և Հայկական հարցի շուրջ ծավալված գործընթացների դիտարկման տեսանկյունից: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Խորհրդա – թուրքական լարվածությանը, հատկապես հայկական հողային հարցի՝ միջազգային ասպարեզում հայտնվելու փաստին Խորհրդային պատմագրության մեջ տեղ չի հատկացվել: Խորհրդային պատմաբաններն իրենց աշխատություններում ինչ–ինչ նկատառումներով խուսափել են շոշափել 1945 – 1947 թթ. Խորհրդա – թուրքական հարաբերություններում առաջացած ճգնաժամը, որը պատմության մեջ հայտնի է որպես «նյարդերի պատերազմ»: Ըստ արևմտյան պատմաբանների՝ այդ տարիներին ԽՍՀՄ–ը Թուրքիայի դեմ ակտիվ գործողություններ չձեռնարկելով՝ իր քաղաքականությամբ փորձել է նրան լարվածության մեջ պահել:

Աշխատության մեջ փորձ է արվել հիմնավորել, որ ԽՍՀՄ–ը Թուրքիայի հետ հարաբերություններում ծավալապաշտական ծրագրեր հետապնդելուց բացի նպատակադրվել էր մի կողմից ապահովել երկրի սահմանային անվտանգությունը, մյուս կողմից էլ պատմական արդարությունը վերականգնելով՝ բավարարել հայերի հողային պահանջը: Այս կերպ ԽՍՀՄ–ը ցանկանում էր պատժել Անկարային Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին չեզոքության քողի տակ վարած հակախորհրդային քաղաքականության համար:

**ԽՍՀՄ-Ի ՈՒ ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ՄԻՋԵՎ 1945 Թ.
ՄԱՐՏ – ՀՈՒՆԻՍ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ ԿԱՅԱՍՏԱԾ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի որդեգրած արտաքին քաղաքականությունը փոփոխական էր: Ըստ ամերիկյան արխիվներում պահպանված վավերագրերի՝ Թուրքիան, թեև պատերազմին չէր մասնակցում, սակայն թուրք դիվանագետների խաղը, այսպես կոչված, «վարագույրի հետևում» բավականին արտահայտիչ էր¹: Չեզոքության քողի տակ Թուրքիան բացահայտորեն վարում էր հակախորհրդային քաղաքականություն՝ հոգուտ ֆաշիստական Գերմանիայի, ինչը պատերազմի ավարտից հետո հանգեցրել էր խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների սրման: Արդյունքում, ԽՍՀՄ-ը 1945 թ. մարտի 19-ին չեղյալ է հայտարարել 1925 թ. Փարիզում կնքված խորհրդա-թուրքական բարեկամության դաշնագիրը, որից հետո երկու երկրների միջև սկսվեց «նյարդերի պատերազմ»:

1945 թ. մարտի 19-ին Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպան Ս. Սարպերը հրավիրվել է Կրեմլ՝ ԽՍՀՄ-ի արտաքին գործերի նախարար Վ. Մոլոտովի հետ հանդիպման: Թուրքական փաստաթղթերի համաձայն՝ նախօրեին դեսպանը ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարարի տեղակալ Ս. Կավթաձեի հետ կայացած զրույցի ընթացքում նրան տեղեկացրել էր, որ մարտի 25-ին մեկնելու է Անկարա, ուստի ցանկացություն է հայտնել հանդիպել Վ. Մոլոտովին: Խորհրդային բյուրոկրատներին լավ ճանաչող թուրքերը չեն թաքցրել, որ ռուսների «արագ արձագանքից» անհանգստացել են և փորձել են պարզել, թե ի՞նչն է դրա պատճառը՝ հասկանալով, որ «լավ բան չպետք է սպասել»²: Պատերազմը մոտենում էր իր հանգուցալուծմանը,

ավարտվում էր նաև 1925 թ. ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև ստորագրված բարեկամության համաձայնագրի ժամկետը: Օգտվելով դրանից՝ ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարարը Թուրքիայի դեսպանին ընդունել է «ռուսական սառնասրտությամբ, բայց նրբանկատորեն»³ և տեղեկացրել, որ Խորհրդային Միությունը մտադիր է չեղյալ հայտարարել 1925 թ. կնքված բարեկամության պայմանագիրը⁴: Նկատենք, որ այս դաշնագրի ստորագրումից հետո այն երեք անգամ՝ տարբեր ժամկետներով երկարաձգվել է: Տարիների ընթացքում դրանք լրացվել են, ավելացվել են նոր հավելվածներ, որոնք կարգավորում էին երկու երկրների միջև ծագած տարաբնույթ խնդիրները: Վերջին անգամ այն երկարաձգվել էր 1935 թ. նոյեմբերի 7-ին՝ 10 տարով, այսինքն՝ մինչև 1945 թ. նոյեմբերի 7-ը: Պայմանագրի համաձայն՝ կողմերը պարտավորվել էին այն չերկարաձգելու դեպքում նախօրոք՝ վեց ամիս շուտ, այդ մասին իրար տեղեկացնել: Ըստ այդմ, Խորհրդային Միությունը, ինչպես նախատեսված էր, մարտին արդեն թուրքական կողմին տեղյակ է պահել այդ համաձայնագրի ժամկետը չերկարաձգելու մասին՝ պատճառաբանելով, որ աշխարհաքաղաքական իրավիճակը լիովին փոխվել է, և որ իրենք ցանկանում են փոփոխություն մտցնել պայմանագրում: Հայտարարության մեջ ասվել է. «Խորհրդային կառավարությունը Թուրքիային հայտնում է այս դաշնագիրը խզելու իր ցանկությունը՝ պահպանելով 1935 թ. նոյեմբերի 7-ի փաստաթղթով նախատեսված դաշնագրի խզման պայմանները»⁵: Հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի դեսպանը փորձել է պարզել, թե խոսքը ի՞նչ փոփոխությունների մասին է, սակայն պատասխանի չի արժանացել: ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարարը հայտարարել է. «Նախ, հաճելի է իմանալ Անկարայի արձագանքն այս որոշման վերաբերյալ, որից հետո էլ կխոսենք նախապայմանների մասին»⁶:

³ Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde..., s. 289.

⁴ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. III, М., 1947, с. 146.

⁵ Известия (Москва), 25. III. 1945.

⁶ Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde..., s. 290.

¹ Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde Türkiye, Ankara, 1987, s. 27.

² Նույն տեղում, էջ 289:

Նման զարգացումներից անակնկալի եկած պաշտոնական Անկարան փորձել է երկրի ներսում թաքցնել տեղի ունեցածը: Մինչ անգլիական մամուլը բուռն քննարկումներ էր ծավալել կատարված իրողության շուրջ, թուրքականը, հետևելով կառավարության հրամանին, լռում էր⁷: Թուրքական կողմը միայն 18 օր անց՝ 1945 թ. ապրիլի 7-ին է արձագանքել խորհրդային Միության հայտարարությանը: Թուրքիայի կառավարությունը Անկարայում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ս. Վինոգրադովին տեղեկացրել է, որ ընդունում են 1925 թ. պայմանագրի չերկարածվելու ԽՍՀՄ-ի որոշումը և պատրաստ են կնքել նոր համաձայնագիր՝ ցանկացած պայմանով: Մոսկվայից Անկարա ժամանած Թուրքիայի դեսպան Ս. Սարպերի և ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ս. Վինոգրադովի միջև սկսվել են ոչ պաշտոնական բանակցություններ, որոնց արդյունքում կողմերը համաձայնության են գալիս, որ նոր համաձայնագիրն իր էությանը չի տարբերվելու նախորդից⁸: Դրանից հետո Սարպերը վերադարձել է Մոսկվա և հունիսի 7-ին հանդիպել ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարար Վ. Մոլոտովի հետ: Սակայն հանդիպման ժամանակ, ի պատասխան թուրքական կողմի այն հայտարարության, թե իրենք պատրաստ են Մոսկվայի հետ նոր համաձայնագիր կնքել ցանկացած պայմանով, ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարարը շտապել է ներկայացնել իր երկրի պահանջները՝ տեղեկացնելով, որ մինչև նոր համաձայնագիր ստորագրելն անհրաժեշտ է լուծել ինչպես սևծովյան նեղուցների հարցը, այնպես էլ կարգավորել խորհրդա – թուրքական սահմանը⁹: Սահմանների կարգավորում ասելով՝ նկատի էր առնվում Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Կարսի և Արդահանի վերադարձը ԽՍՀՄ-ին: Սա պատերազմի տարիներին Անկարայի վարած հակախորհրդային քաղաքականության դիմաց խորհրդային Միության ներկայացրած խաղաքարտն էր, այն հաշիվը, որից

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Zubok V., Pleshakov C., Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev. Harvard University Press, 1996, p. 91.

⁹ Родионов А., Записки посла СССР в Турции 1974–1983 гг. – Новая и новейшая история, М., 1999, № 1, с. 126.

այդքան վախենում էին թուրքերը: Եվ չնայած Թուրքիան ձգտում էր վերականգնել խորհրդա – թուրքական պայմանագիրը, սակայն ո՛չ ամենահին նեղուցների ու այս հողերի հաշվին. ներկայացված պահանջներն անընդունելի էին թուրքերի համար:

ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարար Վ. Մոլոտովի և Թուրքիայի դեսպան Ս. Սարպերի այս հանդիպման ժամանակ վերջինս բարկացած հայտարարել է, թե արված առաջարկներից և ոչ մեկը թուրքական կառավարությունը չի ընդունի, այնուհետև հիշեցրել է, որ «սահմանների կարգավորման դաշնագիրը խորհրդային Միության համաձայնությամբ կնքվել է 1921 թ. (խոսքը Կարսի պայմանագրի մասին է. – Բ.Մ.)»¹⁰: Ի պատասխան Մոլոտովն ասել է. «Բայց այդ ժամանակ խորհրդային Միությունը թույլ էր, իսկ այժմ ուժեղ է: Այդ պատճառով էլ համաձայնագրում փոփոխության առաջարկ է արվել»¹¹:

Հանդիպումից անմիջապես հետո Թուրքիայի դեսպանը հեռագիր է ուղարկել Անկարա, որում ներկայացվում էր ԽՍՀՄ-ի առաջ քաշած պահանջները¹²: Միաժամանակ՝ նույն օրը, Վ. Մոլոտովը նույնաբովանդակ հեռագիր է հղել Անկարայում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ս. Վինոգրադովին¹³: Հունիսի 12-ին էլ Թուրքիայի վարչապետ Շ. Սարաջօղլուն ԱՄՆ-ի դեսպան է. Վիլսոնին մանրամասներ է հայտնել մոսկովյան բանակցությունների մասին: ԱՄՆ-ի դեսպանն իր կառավարությանն ուղղված զեկույցում գրել է, թե ԽՍՀՄ-ի պահանջները Թուրքիայում լուրջ քննարկման է դրվել, և որ Անկարան պատրաստվում է Մոլոտովի հետ հաջորդ հանդիպմանը¹⁴:

¹⁰ Архив внешней политики Российской Федерации (далее – АВП РФ), ф. 06, оп. 7, п. 2, д. 31 (Из дневника В. Молотова. Прием посла Турецкой Республики С. Сарпера. 07. 06. 1945 г.), л. 1–2.

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Akalin C., Soğuk Savaş ABD–Türkiye–1. Olaylar –Belgeler 1945–1952, İstanbul, 2003, s. 198.

¹³ Гасанлы Дж., СССР – Турция: от нейтралитета к холодной войне. 1939–1953, М., 2008, с. 407.

¹⁴ Նույն տեղում:

Կողմերի միջև երկրորդ հանդիպումը կայացել է հունիսի 18–ին: ԽՍՀՄ–ի արտոգործնախարարը դեսպան Սարպերին կրկին հայտնել է, թե իրենց երկրների միջև կնքվելիք նոր դաշինքը հնարավոր է միայն հունիսի 7–ին ներկայացված պահանջների ընդունման դեպքում՝ պատճառաբանելով, թե խորհրդային Հայաստանը հողի կարիք ունի¹⁵: Ըստ փաստաթղթերի՝ հանդիպման վերջին ռոպենները բավականին լարված են եղել: Ավելի ուշ՝ հունիսի 22–ին, Անկարայում ԽՍՀՄ–ի դեսպան Ս. Վինոգրադովը Թուրքիայի կառավարությանը մեկ անգամ էլ է տեղեկացրել, որ պաշտոնական Մոսկվայի տեսակետը չի փոխվել, և որ նա պատրաստ է նոր համաձայնագիր կնքել, եթե Անկարան ընդունի առաջադրված պայմանները¹⁶: Ըստ թուրք պատմաբան Ա. Դելիօրմանի՝ Վինոգրադովը նշել է, որ Թուրքիայից պահանջվող Կարսը և Արդահանն անհրաժեշտ են ոչ թե խորհրդային Ռուսաստանին, այլ խորհրդային Հայաստանին, քանի որ վերջինիս տարածքը շատ փոքր է¹⁷: Պաշտոնական Անկարան, իր հերթին, հունիսի 22–ին հայտարարել է, որ չի կարող ընդունել նման պահանջներ, որոնք ոտնահարում են Թուրքիայի շահերը¹⁸:

Նման պայմաններում, հասկանալի է, Թուրքիան հայտնվել էր դժվարին իրավիճակում, որից դուրս գալու համար նրան անհրաժեշտ էր հզոր դաշնակից, որը կարող էր դիմակայել խորհրդային Միությանը: Թուրքիայի համար նման դաշնակիցներ են դառնում Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ–ը: Թեպետ վերջիններս սկզբնական շրջանում խորհրդա – թուրքական հարաբերություններում փորձում էին չեզոքություն պահպանել, սակայն պատերազմից հետո Մեծ տերությունների ղեկավարների միջև կայացած հանդիպումների ընթացքում (և՛ ֆորմալ, և՛ ոչ ֆորմալ ձևով) քննարկվել են խորհրդային Միու-

թյան՝ Թուրքիային ներկայացրած ինչպես սևծովյան նեղուցների, այնպես էլ հայկական հողերի վերադարձի հարցերը:

ԽՍՀՄ–ի կողմից Թուրքիային ներկայացված պահանջները Մեծ տերությունների միջև առաջին անգամ քննարկվել է 1945 թ. Պոտսդամում: Նախ, Թուրքիային ներկայացված տարածքային պահանջների հարցը բարձացվել է 1945 թ. հուլիսի 16–ին ԽՍՀՄ–ի և Մեծ Բրիտանիայի արտոգործնախարարների առանձնազրույցի ընթացքում, այնուհետև քննարկումը նույն ոգով շարունակվել է հուլիսի 23–ին Պոտսդամում՝ Ստալին–Չերչիլ–Տրումեն հանդիպման ժամանակ: Քննարկումների ընթացքում սևծովյան նեղուցների նոր ռեժիմի հաստատման վերաբերյալ առաջարկներ են ներկայացրել ինչպես խորհրդային, այնպես էլ՝ անգլո–ամերիկյան կողմը: Վերջնական որոշում, սակայն, այդպես էլ չի ընդունվել, քանզի կողմերի միջև տարածայնությունները մեծ էին: Երեք երկրների ղեկավարները միակարծիք էին այն հարցում, որ 1936 թ. կնքված Մոնտրոյի համաձայնագիրն իրեն չի արդարացրել և որ այն անհրաժեշտ է վերանայել: Նրանք պարտավորվել էին դրա շուրջ առանձին–առանձին բանակցել Թուրքիայի հետ¹⁹: Թուրքերին անհանգստացնող խորհրդա – թուրքական նոր սահմանի գծման հարցը ևս Պոտսդամում իր լուծումը չի ստացել: Մեծ տերությունները որոշել են այն թողնել երկու երկրների հայեցողությանը, այսինքն՝ հարցը պետք է լուծվեր երկկողմ բանակցությունների ընթացքում:

Այսպիսով՝ Թուրքիային ներկայացրած ԽՍՀՄ–ի պահանջները դուրս եկան երկու երկրների քննարկման շրջանակից և հայտնվեցին Մեծ տերությունների բանակցային սեղանին:

¹⁵ АВП РФ, ф. 06, оп. 7, п. 2, д. 31 (Из дневника В. Молотова. Прием посла Турецкой Республики С. Сарпера. 18. 06. 1945 г.), л. 33.

¹⁶ Ազդակ (Բեյրութ), 11. V. 1993:

¹⁷ Deliorman A., Türklere Karşı Ermeni Komiteciler, İstanbul, 1973, s. 206.

¹⁸ Российско – турецкие отношения: история, современное состояние и перспективы, М., 2003, с. 59.

¹⁹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, т. VI, М., 1980, с. 136.

ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՎՃՈՎՅԱՆ ՆԵՂՈՒՑՆԵՐԻ ՀԱՐՅԸ

1945 թ. ամռանը խորհրդա – թուրքական հարաբերությունների օրակարգում սկծովյան նեղուցների հարցի հայտնվելը ո՛չ թուրքիայի, ո՛չ էլ ԱՄՆ–ի և Մեծ Բրիտանիայի համար ամենևին անակնկալ չէր: Սակայն Պոտսդամում վերջիններս եկել են այն համոզման, որ թուրքիային խորհրդային Միության ներկայացրած պահանջները լուրջ բնույթ են կրում և կարող են աշխարհաքաղաքական ծանր հետևանքներ ունենալ: Ավելին՝ 1945 թ. ընթացքում պարզ դարձավ, որ սկծովյան նեղուցների հարցում Մեծ տերությունների միջև տարածայնությունները մեծ էին: Կողմերից ոչ մեկը չէր պատրաստվում զիջումների գնալ: Խորհրդային Միության ներկայությունը նեղուցների տարածքում ցանկալի չէր ոչ միայն թուրքիայի, այլև Մեծ Բրիտանիայի ու ԱՄՆ–ի համար: ԽՍՀՄ–ի կողմից Անկարային ներկայացված սկծովյան նեղուցների հարցին առնչվող վերջիններիս հայտարարագրերը դա են վկայում:

Խնդրո առարկա հարցում Մեծ տերությունների միջև հայտարարագրերի փոխանակումը հիմնական էական գործընթացն էր: Այս հարցում առաջ անցնելով շահագրգիռ երկու կողմերից՝ ԽՍՀՄ–ից և Մեծ Բրիտանիայից, 1945 թ. նոյեմբերի 2–ին Անկարային առաջինը հայտարարագիր է ներկայացրել Վաշինգտոնը²⁰: Միացյալ Նահանգներն այդ փաստաթղթում նշում են, որ սկծովյան նեղուցների անվտանգությամբ թուրքիայից բացի հետաքրքրված են նաև սկծովյան պետությունները, ուստի, առաջարկում էր այդ հարցը քննարկելու նպատակով մի նոր կոնֆերանս հրավիրել: Ամերիկյան կողմը հայտարարագրում առաջարկում էր հաշվի առնել հետևյալ դրույթները.

²⁰ Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde..., s. 296.

- նեղուցները պետք է միշտ բաց լինեն առևտրական բոլոր նավերի առջև,
- նեղուցները պետք է միշտ բաց լինեն սկծովյան երկրների ռազմական նավերի համար,
- նեղուցներից ոչ սկծովյան պետությունների ռազմական նավերի անցումը, բացառությամբ հատուկ դեպքերի կամ էլ առանց ՄԱԿ–ի թույլատվության, արգելվում էր²¹:

Ի դեպ, նեղուցների հարցի լուծման այս տարբերակը ԱՄՆ–ի նախագահ Յ. Տրումենը, ստանալով Չերչիլի համաձայնությունը, ներկայացրել էր դեռևս Պոտսդամում²²: Դա հնարավորություն էր տալիս ապահովել նեղուցներով սկծովյան երկրների ռազմանավերի ազատ անցումը «բոլոր ժամանակներում»: Ամերիկյան կողմի առաջարկը, սակայն, չէր արժանացել Ստալինի հավանությանը, քանի որ դրանում տեղ չէր գտել խորհրդային կողմի՝ թուրքիայի հետ նեղուցների վերահսկումը իրականացնելու պահանջները:

Սկծովյան նեղուցների հարցում Մեծ Բրիտանիան մույնպես հանդես էր գալիս թուրքիայի պաշտպանի դերում: 1945 թ. նոյեմբերի 22–ին Անկարային ներկայացրած Լոնդոնի հայտարարագիրը այնքան էր նման ամերիկյանին, որ թուրք հեղինակներն այդ փաստաթուղթը որակել են որպես «ամերիկյան կրկնօրինակ»²³: Դա վկայում էր, որ նեղուցների հարցում երկու կողմն էլ համակարծիք են: Սակայն, նկատենք, որ Մեծ Բրիտանիան թուրքիայում արդեն իր դիրքերը զիջում էր, փոխարենն ԱՄՆ–ն էր ամրապնդվում այս տարածաշրջանում: Եթե պատերազմի տարիներին ամերիկյան դիվանագետների զեկուցագրերը իրենց կառավարությանը միայն դիտարկումների բնույթ էին կրում, ապա պատերազմից հետո ներկայացված փաստաթղթերում մշակվում էին այն հնարավոր բոլոր քայլերը, որոնք ձեռնտու էին թուրքիային: Այսպես, ԱՄՆ–ի պետքարտուղարության միջազգային կազմակերպություններ

²¹ Erkin F., Türk- Sovyet ilişkileri ve Boğazlar, Ankara, 1968, s. 415.

²² Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, т. VI, с. 134.

²³ Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde..., s. 297.

րի բաժնի աշխատակից Յ. Հարվորդի կողմից 1945 թ. դեկտեմբերի 19-ին պատրաստված «Նեղուցների հարցի վերաբերյալ» զեկուցագրում ասվում էր. «ԱՄՆ-ն Մոնտրոյի համաձայնագիրը նորից վերանայել է առաջարկել: Թուրքական պատվիրակությունը խորհրդային պահանջին ընդառաջ գնալով՝ այս հարցը վերջնական ձևով կարող է առաջադրել ՄԱԿ-ի Գլխավոր խորհրդում կամ Անվտանգության հանձնաժողովում:

Այդ դեպքում, ԱՄՆ-ի պատվիրակությունը կողմերին խորհուրդ կտա ՄԱԿ-ի սահմանադրության համաձայն հարցը լուծել բանակցությունների միջոցով»²⁴:

1946 թ. մարտի 18-ին էլ թուրքական «Վաքիթ» թերթը տեղեկացրել է, որ Վաշինգտոնը Անկարային ու Թեհրանին երաշխիքներ է տվել անվտանգության հարցում, Վստահեցնելով, որ վերջիններիս կպաշտպանեն արտաքին ուժերի հարձակումներից, այսինքն՝ ԽՍՀՄ-ի նվաճողական ծրագրերից²⁵:

Սևծովյան նեղուցների վերաբերյալ առաջին հայտարարագիրը ԽՍՀՄ-ը հղել է Թուրքիային 1946 թ. օգոստոսի 7-ին: Առաջարկելով վերանայել 1936 թ. Մոնտրոյի համաձայնագիրը՝ մատնանշվում էր, թե Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին տվյալ ռեժիմն իրեն չի արդարացրել և չի ապահովել սևծովյան նեղուցների անվտանգությունը: Հիմնականում անդրադառնալով պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի կողմից Մոնտրոյի համաձայնագրի խախտման բազմաթիվ դեպքերին և ժամանակին Մոսկվայի հղած բողոք – նոտաներին, փաստաթղթում մասնավորապես ասվում էր. «Բերված փաստերից երևում է, որ Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների դեմ մղված՝ անցած պատերազմի ընթացքում նեղուցների վերաբերյալ համաձայնագիրը թշնամական պետություններին չխանգարեց նեղուցներն օգտագործելու ռազմական նպա-

տակներով՝ ընդդեմ Խորհրդային Միության և դաշնակից այլ պետությունների. ըստ որում, թուրքական կառավարությունը չի կարող պատասխանատվություն չկրել նման վիճակի համար»²⁶: Խորհրդային կողմը բաց չէր թողել պահը թուրքերին հիշեցնելու, որ պաշտոնական Մոսկվան պատերազմի տարիներին հայտարարագրերով բազմիցս դիմել է Թուրքիային, պահանջելով փակել նեղուցների մուտքը գերմանական ու իտալական նավերի առջև: Վերջինս, սակայն, անտեսելով այդ նախազգուշացումները՝ շարունակել է աջակցել առանցքի երկրներին:

Ըստ այդմ, հայտարարագրում ԽՍՀՄ-ը թուրքական կողմին առաջարկում էր հաստատել նեղուցների նոր ռեժիմ, որը բխում էր հետևյալ դրույթներից.

- նեղուցները միշտ պետք է բաց լինեն բոլոր երկրների առևտրական նավերի համար,
- նեղուցները միշտ պետք է բաց լինեն սևծովյան պետությունների ռազմանավերի համար,
- նեղուցներով ոչ սևծովյան պետությունների ռազմանավերի անցումը, բացառությամբ հատուկ դեպքերի, պետք է արգելվի,
- նեղուցներից օգտվելու կանոնակարգի սահմանումը պետք է մտնի Թուրքիայի և սևծովյան մյուս երկրների իրավասության մեջ,
- Թուրքիան և Խորհրդային Միությունը, որպես նեղուցներում առևտրական նավագնացությունն ու դրանց անվտանգությունն ապահովելու մեջ ամենից ավելի շահագրգռված պետություններ, համատեղ միջոցներով պետք է կազմակերպեն նեղուցների պաշտպանությունը՝ ուրիշ տեղությունների կողմից սևծովյան պետությունների դեմ

²⁴ Arcayirek C., Şeytan Üçgeninde..., s. 299-300.

²⁵ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль-июнь, 1946, После сообщения об американской гарантии, «Вакит», с. 27.

²⁶ Սահակյան Ռ., Սովետա – թուրքական հարաբերությունների պատմության հակագիտական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1964, էջ 112-113:

բշնամական նպատակներով դրանց օգտագործումը կանխելու համար²⁷։

Այսինքն, ԽՍՀՄ-ը պահանջում էր, որ Թուրքիան և Խորհրդային Միությունը համատեղ իրականացնեն սևծովյան նեղուցների վերահսկումը։ Ավելին, խորհրդային այս հայտարարագիրը իր բնույթով վերջնագիր էր հիշեցնում։ Թուրքական մամուլն էլ չէր սխալվում, երբ նշում էր, որ նեղուցների վերաբերյալ այս հայտարարագիրը խորհրդային պահանջներն արտահայտող «պաշտոնական առաջին փաստաթուղթն է»²⁸։

1946 թ. օգոստոսի 19-ին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարությունը Վաշինգտոնում ԽՍՀՄ-ի գործերով հավատարմատարին է հանձնել օգոստոսի 7-ի հայտարարագրի պատասխանը։ Դրանում ասվում էր, որ խորհրդային կողմի առաջարկած սկզբունքների նկատմամբ ամերիկյան դիրքորոշումը պարզ կդառնա այն բանից հետո, երբ համեմատվեն թուրքական կառավարությանն ուղղված՝ 1945 թ. նոյեմբերի 2-ի ամերիկյան և 1946 թ. օգոստոսի 7-ի խորհրդային հայտարարագրերը²⁹։ Անգլիական կողմն էլ ԽՍՀՄ-ի հայտարարագրին պատասխանել է օգոստոսի 21-ին։ Այնտեղ նշված էր, որ «նեղուցների ռեժիմը պետք է համապատասխանի Միավորված ազգերի կազմակերպության նպատակներին և սկզբունքներին»³⁰։

Երբ համեմատում ենք Մեծ տերությունների վերոհիշյալ հայտարարագրերը, ապա պարզվում է, որ խորհրդային կողմի առաջարկած հինգ սկզբունքներից երեքի վերաբերյալ ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ն և Մեծ Բրիտանիան համակարծիք էին։ Բանավեճն ընթացել է վերջին IV և V կետերի շուրջ։ ԱՄՆ-ն և Մեծ Բրիտանիան դեմ էին նեղուցների տարածքում խորհրդային

²⁷ Սահակյան Ռ., Սովետա – թուրքական հարաբերությունների պատմության..., էջ 112-113։

²⁸ << ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, июль-ноябрь, 1946, Высказывания печати по вопросу проливов, с. 31.

²⁹ Hurewitz J., Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record 1914-1956, vol. II, New York, 1972, p. 270-271.

³⁰ Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde..., s. 298.

ազդեցության մեծացմանը։ Ըստ ամերիկյան կողմի, առաջարկված IV դրույթը չէր կարող ընդունվել, քանի որ «նեղուցների ռեժիմի հարցը գտնվում է ոչ միայն սևծովյան, այլև նաև այլ տերությունների, ներառյալ և Միացյալ Նահանգների մտահոգությունների շրջանակում»³¹։ Բրիտանական կողմն էլ հիշեցնում էր, թե «միջազգայնորեն վաղուց ընդունված է, որ նեղուցների ռեժիմում, բացի սևծովյան տերություններից, շահագրգռված են նաև մյուս երկրները»³²։ Ինչ վերաբերում է V կետին, ապա այդ հարցում ևս այս երկու պետությունները համակարծիք էին, այն է՝ ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայի հետ համատեղ չի կարող իրականացնել նեղուցների վերահսկումը և վերջինս պետք է շարունակի մնալ նեղուցների պաշտպանության հիմնական պատասխանատուն։ ԱՄՆ-ի կարծիքով նեղուցների շուրջ ծագած խնդիրները պետք է լուծվեր ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի շրջանակում³³։

Այսպիսով, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի հայտարարագրերից պարզ է դառնում, որ նեղուցների խնդիրը դուրս էր եկել ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի հետաքրքրության շրջանակից։ Այդ հարցում ԱՄՆ-ն և Անգլիան էլ էին արդեն հանդիսանում շահագրգռված կողմ, ինչը Թուրքիային թույլ էր տալիս առանց վախի զգացումի մերժել խորհրդային Միության առաջարկները։ Այդ առիթով պատմաբան Թ. Ունալը նշել է. «Թուրքական կառավարությունն անգլիական և ամերիկյան կառավարությունների հետ խորհրդակցելուց հետո խորհրդային պահանջները մերժեց»³⁴։ Այլ կերպ ասած՝ Անկարան, չվախենալով միջազգային ասպարեզում ԽՍՀՄ-ի դեմ միայնակ մնալուց, Վաշինգտոնից և Լոնդոնից հետո՝ վերջինն է Սոսկվային ներկայացրել իր պատասխան ուղղերձը։

Թուրքիան իր պատասխանը ԽՍՀՄ-ին հղել է 1946 թ. օգոստոսի 22-ին։ Դրանում բերելով անհիմն բացատրու-

³¹ Hurewitz J., Diplomacy in the Near and Middle East..., p. 270-271.

³² Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde..., s. 301.

³³ Hurewitz J., Diplomacy in the Near and Middle East..., p. 271.

³⁴ Սահակյան Ռ., Սովետա – թուրքական հարաբերությունների պատմության..., էջ 115։

թյուններ՝ Անկարան փորձում է արդարացնել պատերազմի տարիներին իր վարած քաղաքականությունը: Թուրքական փաստաթուղթը նախևառաջ հերքում էր խորհրդային կողմի ներկայացրած այն փաստերը, թե ֆաշիստական բլոկի երկրների ռազմական նավերն առևտրական դրոշի ներքո քողարկված ազատ ելունուտ են արել սևծովյան նեղուցներով: Ինչ վերաբերում է խորհրդային հայտարարագրում բարձրացված հարցի բուն էությանը, ապա թուրքական կառավարությունը, որոշ վերապահումներով, քննարկման համար հիմք էր ընդունում առաջին երեք կետերը՝ ընդգծելով, որ դրանք կրկնում են համաձայնագիրը ներկայիս պայմաններին հարմարեցնելու վերաբերյալ 1945 թ. նոյեմբերի 2-ին ԱՄՆ-ի արած առաջարկները: Հետևելով ԱՄՆ-ին ու Անգլիային՝ Թուրքիան ևս մերժում էր IV ու V կետերը՝ միաժամանակ պատճառաբանելով, թե ինչու չեն կարող ընդունել ԽՍՀՄ-ի առաջարկները: Ըստ թուրքական կողմի՝

- համաձայնագրի վերանայումը բացառում է նոր ռեժիմի մշակումը, որի ընդհանուր կառուցվածքը կտարբերվեր Սոնտրոյի ռեժիմից,
- խորհրդային հայտարարագրում անտեսվում են կոնվենցիայի անդամ մյուս երկրների շահերը,
- նեղուցների համատեղ պաշտպանության վերաբերյալ խորհրդային առաջարկն անընդունելի է պետական և ազգային տեսանկյունից, քանի որ դա կնշանակեր Թուրքիայի անվտանգության ոչնչացում:

Հայտարարագրում Թուրքիայի կառավարությունը խորհրդային կողմին կոչ էր անում վերականգնել բարեկամական հարաբերությունները, ինչը Սև ծովում ԽՍՀՄ-ի անվտանգության երաշխիքն է: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի անվտանգությանը, ապա նշվում էր, որ դրա երաշխիքը ՄԱԿ-ի միջազգային ուժերն են³⁵:

ԽՍՀՄ-ի հայտարարագրին տված թուրքական կողմի այս պատասխանով ավարտվում էր սևծովյան նեղուցների շուրջ

³⁵ Vali Ferenc A., The Turkish Straits and NATO, Stanford, 1972, p. 255-265.

սկսված քննարկումների առաջին փուլը: Այն կարևորվում է նրանով, որ պարզաբանում էր ոչ միայն ԽՍՀՄ-ի ու Թուրքիայի, այլև խնդրո առարկա հարցի շուրջ շահագրգիռ մյուս կողմերի՝ ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշումը: Անկարան, Վաշինգտոնը և Լոնդոնը գիտակցում էին, որ հարցի շուրջ հետագա զարգացումների ընթացքը կախված է Մոսկվայի քայլերից: Այդ առիթով թուրքական մամուլը տարբեր կանխատեսումներ էր անում, ենթադրելով, որ՝

1. խորհրդային Միությունը կիրաժարվի իր պահանջներից և, որպես հիմք ընդունելով ամերիկյան առաջարկները, որի հետ համամիտ է և Թուրքիան, կհամաձայնվի մասնակցել սևծովյան նեղուցների հարցի առնչությամբ հրավիրված միջազգային խորհրդաժողովին,
2. ԽՍՀՄ-ը կշարունակի ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա, որի արդյունքում հնարավոր է պատերազմի սանձազերծում,
3. ԽՍՀՄ-ը ոչ կիրաժարվի, ոչ էլ ճնշում կգործադրի, այլ նեղուցների հարցը կպահի օդում կախված³⁶:

Վերլուծելով այս վարկածները՝ թուրք լրագրողներն այն եզրակացությանն էին հանգել, որ շատ քիչ է հավանականությունը, թե իրադարձությունները կզարգանան 1-ին և 2-րդ կետերի սցենարների հիման վրա: Նաև բացառվում էր, որ խորհրդային Միությունը կիրաժարվի իր պահանջներից, քանի որ այդ դեպքում կհեղինակագրկվեր միջազգային ասպարեզում, այն էլ այժմ, երբ հայտնվել է «գերտերության» կարգավիճակում: Հասկանալի է, որ Անկարան նախընտրություն էր տալիս հարցի լուծման առաջին տարբերակին՝ պատճառաբանելով, թե միայն նման պարագայում հնարավորություն կլիներ վերականգնել խորհրդա-թուրքական հարաբերություններն ու ապահովել նեղուցների անվտանգությունը: Նկատենք, որ սա միակ միջոցն էր նաև Թուրքիայի համար՝

³⁶ << ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, июль-ноябрь, 1946, Высказывания печати по вопросу проливов, с. 38.

ստեղծված իրավիճակից «առանց վնասների» դուրս գալու: Ինչ վերաբերում է 2-րդ կետին, ապա թուրքական մամուլը նշում էր, թե հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը նոր է ավարտվել, և ԽՍՀՄ-ը դեռևս չի վերականգնել իր ուժերը, պատերազմ սկսելու վարկածը ևս հավանական չէր համարվում: Ըստ թուրքերի՝ խորհրդային կողմը նախընտրություն էր տալու 3-րդ վարկածին՝ պնդելով, որ դա բխում է հենց ԽՍՀՄ-ի շահերից³⁷:

Խորհրդային կառավարությունը սևծովյան նեղուցներին վերաբերող երկրորդ հայտարարագրով թուրքիային դիմել է 1946 թ. սեպտեմբերի 24-ին³⁸: Փաստաթղթում Մոսկվան չի դադարում Անկարային մեղադրել Մոնտրոյի համաձայնագրի խախտման, նեղուցներով ֆաշիստական բլոկի երկրների նավերի անցումը թույլատրելու մեջ, բացի այդ չէին ընդունվում թուրքական կողմի՝ այդ հարցի հետ կապված բացատրությունները: Հայտարարագրում նշվում էր, որ իրականությանը չեն համապատասխանում թուրքիայի այն բոլոր պնդումները, թե, իբր, նեղուցներով թշնամական նավերի անցումը սպառնալիքի տակ չէր դնում ԽՍՀՄ-ի անվտանգությունը, թե թուրքական կողմը իրեն լիովին արդարացրել է նեղուցների պահակի դերում, և թե թուրքիայի շնորհիվ առանցքի երկրները չեն հանդգնել խախտելու նեղուցների կանոնակարգը: Հայտարարագրում հարց էր տրվում, ապա այդ դեպքում պատերազմի տարիներին ինչու՞ էր խորհրդային զինված ուժերի գլխավոր շտաբը սևծովյան շրջանի պաշտպանության նպատակով հարկադրված ռազմական գործողությունների գլխավոր ուղղությունից զգալի քանակությամբ զինված ուժեր հանել: Ըստ խորհրդային կողմի՝ դա վկայում է, որ Մոնտրոյի համաձայնագիրն այլևս չի համապատասխանում սևծովյան երկրների անվտանգության շահերին, ուստի կրկին առաջարկվում էր նեղուցներով անցուղարձի նոր ռեժիմը համաձայնեցնել ինչպես թուրքիայի, այնպես էլ սևծով-

յան երկրների հետ: Խորհրդային Միությունը հիշեցնում էր, որ Սև ծովը փակ ծով է, ըստ այդմ՝ նեղուցները ծովային միակ ճանապարհն են սևծովյան պետությունների համար: Այնպես որ, ԽՍՀՄ-ի և մյուս երկրների կենսական շահերից է բխում, որ Խորհրդային Միությունը ևս անմիջականորեն մասնակցի նեղուցների պաշտպանությանը: Հայտարարագրում նշվում էր, որ ԽՍՀՄ-ի հետ համատեղ նեղուցների պաշտպանությունից թուրքիայի հրաժարվելը սևծովյան տերություններին զրկում է տարածաշրջանում պատշաճ մակարդակի անվտանգություն ապահովելու և երաշխավորելու հնարավորությունից: Փաստաթղթում նաև ասվում էր, որ Մոսկվան կողմ է սևծովյան նեղուցների հարցի քննարկման նպատակով խորհրդաժողով հրավիրելուն³⁹:

Թուրքերի գնահատմամբ՝ իրենց ներկայացված այս երկրորդ փաստաթուղթը չէր տարբերվում առաջինից և կրկին վերջնագիր էր հիշեցնում: Պատմաբան Թ. Ունալի կարծիքով՝ խորհրդային կողմի ներկայացրած այս երկու հայտարարագրերը վկայում են, որ նեղուցների հարցում ԽՍՀՄ-ը վերադարձել է ցարիզմի քաղաքականությանը և, իբր, դա է պատճառը, որ թուրքիան խզել է իր հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ՝ թեքվելով դեպի ժողովրդավարական աշխարհը⁴⁰: Թուրքական մամուլը կիսում էր այդ կարծիքը:

Այս անգամ ևս առաջինը Մեծ տերություններն են արձագանքում ԽՍՀՄ-ի հայտարարագրին և բացահայտորեն շարունակում պաշտպանել թուրքիայի շահերը: 1946 թ. հոկտեմբերին 9-ին Վաշինգտոնի պատասխան հայտարարագիրը չէր տարբերվում նախորդից և կրկին հաստատում էր, որ ԱՄՆ-ն հետազայում էլ է առաջադրելու այն նույն դրույթները, որոնք շարադրված էին 1946 թ. օգոստոսի 19-ին խորհրդային կառավարությանն ուղղած իր հայտարարագրում: Մասնավորապես, թուրքական կողմը կիսում էր ամերիկյան այն տեսակետը, որ նեղուցների խնդիրը «վերաբերում է ոչ միայն

³⁷ Նույն տեղում, էջ 39:

³⁸ Внешняя политика СССР, т. VI, М., 1962, с. 664.

³⁹ Внешняя политика СССР, т. VI, с. 664-670.

⁴⁰ Ünal T., 1700 den 1958 e Kadar Türk Siyasi Tarih, Ankara, 1958, s. 291.

սևծովյան տերություններին, այլև մյուս պետություններին, ներառյալ և ԱՄՆ–ին»⁴¹: Ըստ այդմ՝ Թուրքիայի կառավարությունն այսուհետ էլ պետք է պատասխանատու լինի նեղուցների պաշտպանության համար, իսկ եթե նեղուցները դառնան հարձակման կամ ագրեսիոնի սպառնալիքի օբյեկտ, ապա այն պետք է դառնա ՄԱԿ–ի Անվտանգության խորհրդի վարույթի տակ գտնվող գործ⁴²:

Վաշինգտոնի օրինակին հետևելով՝ պաշտոնական Լոնդոնը նույն օրը՝ հոկտեմբերի 9–ին, ԽՍՀՄ–ում իր դեսպան Մ. Ջեֆերսոնի միջոցով խորհրդային կողմին է հանձնում պատասխան նամակը, որում ասվում էր՝ բրիտանական կողմը նպատակահարմար և անհրաժեշտ չի համարում հիշյալ խնդրի շուրջ նամակագրության շարունակումը⁴³:

Տասը օր անց էլ՝ հոկտեմբերի 18–ին, պաշտոնական Անկարան Մոսկվային հղեց իր պատասխանը, որտեղ կրկին հերքում էր Մոնտրոյի համաձայնագրի խախտման և նեղուցներով «թշնամական նավերի» անցման վերաբերյալ խորհրդային կողմի մեղադրանքները: Թուրքիան ընդունում էր սևծովյան պետությունների շահերը պաշտպանելու նպատակով Մոնտրոյի համաձայնագիրը փոփոխելու, հատկապես նեղուցներով անցման ու դրանց վերահսկողության պայմանները, նաև համաձայնագրի հավելված 2–ը վերանայելու անհրաժեշտությունը: Առաջարկվում էր համաձայնագիրը քննարկել ՄԱԿ–ում, բացառել դրան ճապոնիայի մասնակցությունը, փոխարենը ներգրավել ԱՄՆ–ին: Թուրքիան դաշնակիցների նման չէր համաձայնվում ապագայում հնարավոր կոնֆերանսի մասնակիցների կազմի և նեղուցների համատեղ պաշտպանության վերաբերյալ ԽՍՀՄ–ի առաջարկներին: Հայտարարագրում նշվում էր, որ Թուրքիան ոչ միայն սևծովյան, այլև միջերկրածովյան տերություն է, ուստի ապագա կոն-

ֆերանսի մասնակիցների կազմը չի կարող սահմանափակվել սևծովյան երկրներով, իսկ նեղուցների համատեղ պաշտպանությամբ թուրքական կողմի համաձայնությունը կնշանակեր սեփական ինքնիշխանության կիսում օտարերկրյա տերության հետ, ինչին Թուրքիան պատրաստ չէր:

Ըստ թուրքական կառավարության՝ Մոնտրոյի համաձայնագրի վերանայման նախապատրաստական աշխատանքները, որին այդքան ձգտում էր Պոտսդամի խորհրդաժողովը, գտնվում էին ավարտական փուլում: Թուրքերը պատրաստակամություն էին հայտնում համաձայնագիրը վերանայելու նպատակով այն ստորագրած բոլոր երկրների, բացառությամբ ճապոնիայի, և, ընդհակառակը, ԱՄՆ–ի մասնակցությամբ նոր վեհաժողով անցկացնելու հարցում⁴⁴:

Այսպիսով, ԽՍՀՄ–ին ուղղված թուրքական պատասխան հայտարարագրով կարելի է ավարտված համարել սևծովյան նեղուցների խնդրի շուրջ ծավալված քննարկումների նաև երկրորդ փուլը: Այն ևս անարդյունք էր՝ կողմերը այդպես էլ համաձայնության չէկան. դադարեցվեցին համաձայնագրերի փոխանակումը, մոռացության մատնվեց Մոնտրոյի համաձայնագրի վերանայման նպատակով նոր կոնֆերանս հրավիրելու գաղափարը: Այլ կերպ ասած՝ 1947 թ. ևս այս խնդրում փոփոխություններ չգրանցվեցին: Բացի այդ, նկատենք. հայտարարագրերի փոխանակումը հիմնականում ընթանում էր ԽՍՀՄ–ի և ԱՄՆ–ի միջև, քանզի, փաստորեն, Վաշինգտոնն էր թելադրում Անկարայի հետագա քայլերը: Այս ամենն էլ հուշում է, որ ինչպես Թուրքիային, այնպես էլ ԱՄՆ–ին ձեռնտու չէր այդ տարածաշրջանում խորհրդային զինված ուժերի ներկայությունը:

⁴¹ Armaoğlu F., Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, Ankara, 1991, s. 150-151.

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde..., s. 322.

⁴⁴ Vali Ferenc A., The Turkish Straits..., p. 278-297.

ԽՈՐՀՐԴԱ – ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Երկարատև ընդմիջումից հետո՝ 1945 թ. սկզբին Յայկական հարցը միջազգային ասպարեզում կրկին դարձավ լայն քննարկման խնդիր։ Սկզբնապես խորհրդա – թուրքական սահմանի վերանայման հարցը, թվում էր, այնքան էլ չէր հուզում Մեծ տերություններին, չնայած պատերազմի վերջին տարիներին բրիտանական դիվանագիտական շրջանակներում հայկական տարածքների խնդրի վերաբերյալ արդեն արվում էին առաջին կանխատեսումները։ 1945 թ. փետրվարին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության պատրաստած «Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության պատմական միտումները» վերնագրով զեկուցագրում գնահատվում էին խորհրդա – թուրքական հարաբերությունները, նշվում, որ նրանց միջև գոյություն ունեցող խնդիրներից առաջնայինը սև-ծովյան նեղուցների վերահսկումն է, երկրորդականը՝ կովկասյան սահմանի փոփոխությունը։ Լոնդոնը վստահ էր՝ Մոսկվան այս հարցը ևս դնելու է Անկարայի առջև⁴⁵։ Հետաքրքիր է, որ անգլիական «Էկոնոմիստ» թերթը 1945 թ. հունվարին «Ռուսաստան և Միջին Արևելք» խորագրի տակ անվերապահ գրել էր. «Վերջապես խորհրդային Յայաստանը կարող է պահանջել վերանայել 1921 թ. Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև կնքված Կարսի պայմանագիրը»⁴⁶։

Հարց է ծագում. ինչու՞ միայն 1945 թ. Յայկական հարցը արդիական դարձավ։ Պատասխանը մեկն է. փոխվել էր ԽՍՀՄ–ի վերաբերմունքը Թուրքիայի նկատմամբ։ Խորհրդային Միության ու Թուրքիայի միջև բարեկամական նախկին հարաբերությունների մասին այլևս խոսք չի եղել չէր կարող։

⁴⁵ Служба Внешней Разведки Российской Федерации, Архив СВР России, Сборник документов (1935–1945), М., 2006, с. 168.

⁴⁶ The Economist (London), 23. I. 1945.

Պատերազմի տարիներին Անկարայի պահվածքին ակնդետ հետևող Մոսկվան ներկայացրել էր իր պահանջները։ Այլ կերպ հնարավոր չէր. չէ՞ որ փոխվել էր աշխարհաքաղաքական իրադրությունը, ԽՍՀՄ–ը այնև չէր դիտվում իբրև մեկուսացված, մի թույլ պետություն, այլ հանդես էր գալիս որպես գերտերություն, որի բանակն անպարտելի էր։ Միաժամանակ խորհրդային կառավարությունը նպատակադրվել էր վերականգնել Ռուսաստանի 1914 թ. պետական սահմանները։ Այդ ծրագիրն իրագործելու համար արդեն կատարել էր որոշակի քայլեր և կարողացել էր վերադարձնել կորցրած տարածքների մեծ մասը։ Մնում էր միայն վերահաստատել ցարական Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության 1914 թ. պետական սահմանները։ Այսինքն՝ վերադարձնել Կարսն ու Արդահանը։ Դա ևս հիմնավոր պատճառ էր, որ 1945 թ. հայկական հողային հարցը կրկին արդիական դառնա։ Բացի այդ, միտում կար բավարարելու խորհրդային Միության այն բոլոր հանրապետությունների պահանջները, որոնք խոշոր ներդրում էին ունեցել ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակում։ Այդ հանրապետությունների թվին էր պատկանում նաև խորհրդային Յայաստանը, որի միակ պահանջը Արևմտյան Յայաստանի տարածքների հարցն էր։ Առաջին անգամ էր, որ խորհրդային Միության և համայն հայության շահերը համընկնում էին։

Իսկ ինչպիսի՞ն էր պաշտոնական Անկարայի դիրքորոշումը. վերջինս պնդում էր, որ Կարսն ու Արդահանը 1921 թ. իրեն են անցել իրավական ճանապարհով, քանի որ մինչև 1877-1878 թթ. ռուս – թուրքական պատերազմը այս տարածքները պատկանել են Օսմանյան Թուրքիային, իսկ 1878 թ. դրանք տրվել են ցարական Ռուսաստանին⁴⁷։ Այսինքն, ըստ թուրքերի, այս տարածքները «թուրքական» են, և որ այստեղ բնակվում են հիմնականում թուրքեր, ոչ թե հայեր։ Թուրքական մամուլն այս առիթով գրել է, որ «խորհրդային պահանջները իրական բացահայտ ուժի քաղաքականության

⁴⁷ Kırıoğlu M., Kars Tarihi, İstanbul, 1953, s. 61.

անցկացում է»՝ վստահեցնելով, թե ԽՍՀՄ-ը վճռական չէ քայլերում, քանի որ վախենում է հանդիպել ուժեղ դիմադրության⁴⁸:

Թուրքական մամուլն այս խնդրին առաջին անգամ անդրադարձել է 1945 թ. հունիսին⁴⁹: «Թասվիր» թերթը գրում էր. «Միակ պատճառը, որ Ռուսաստանին մտածելու տեղիք է տալիս իր գործողություններում, դա է (ուժեղ դիմադրության հանդիպելը. — Բ.Ս.): Բացի այդ, Ռուսաստանը շատ լավ հասկանում է, որ ցանկացած փորձ այս ուղղությամբ անմիջապես պատերազմ կհրահրի»⁵⁰: 1945 թ. սեպտեմբերին թուրք գեներալ Ա. Օրպեյը բրիտանական կողմի հետ ունեցած զրույցում տեղեկացրել է, թե հունիսին ԽՍՀՄ-ը պատրաստվում էր արշավել Կարսի ու Արդահանի վիլայեթներ և դաշնակից պետություններին կանգնեցնել կատարված փաստի առջև: Դա վկայում է, որ Անկարան լրջորեն վախենում էր խորհրդային գործողություններից և գիտակցում, որ հայտնվել է դժվարին կացության մեջ, որից դուրս գալու միակ ելքը հզոր դաշնակիցներ ունենալն է, որոնք կարող էին դիմակայել Սոսկվային: Այդպիսի դաշնակիցներ են դառնում Մեծ Բրիտանիան և Միացյալ Նահանգները:

Սկզբնական շրջանում դաշնակից պետությունները խորհրդա – թուրքական հարաբերություններում խնդրո առարկա կտրվածքով փորձում էին չեզոքություն պահպանել: Լոնդոնին և Վաշինգտոնին հիմնականում հետաքրքրում էր

⁴⁸ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль–июнь, Об отношениях между Турцией и СССР, 1946, с. 3.

⁴⁹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 199 (Թուրքիայի ՍՍՀՄ դեսպանատան ռեֆերենտի տեղեկանքները «Թուրքահայաստանի դիվանագիտական ակտերի պատմության և արևելյան վիլայեթների մասին թուրքական մամուլի և պաշտոնական շրջանակների վերաբերմունքի մասին»), թ. 20:

⁵⁰ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль–июнь, Об отношениях между Турцией и СССР, 1946, с. 3.

սևծովյան նեղուցների հարցը: Սան–Ֆրանցիսկոյի ՄԱԿ–ի հիմնադիր ժողովի թուրքական պատվիրակության անդամ Ն. Էրինը, ամփոփելով այդ երկրների ԽՍՀՄ–ի հողային պահանջների վերաբերյալ տեսակետը, իր կառավարությանը տեղեկացրել է, որ ԱՄՆ–ն ու Մեծ Բրիտանիան համակարծիք են եղել այս հարցի շուրջ և Թուրքիային առաջարկել են համաձայնության գալ ԽՍՀՄ–ի հետ՝ վերադարձնելով այդ տարածքները⁵¹:

Պոտսդամի խորհրդաժողովի նախօրեին այս հարցում Մեծ Բրիտանիայից օգնություն խնդրելու նպատակով Լոնդոն մեկնած Թուրքիայի արտգործնախարար Յ. Սաքան հայտնվել էր բավականին դժվարին կացության մեջ: Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Ա. Իդենը նրան հասկացրել էր, թե ցանկանում է նեղուցների հարցը զատել «թուրք – սովետական դաշնագրի վերականգնման խնդրեն, այսինքն Կարսի և Արդահանի Ռուսիոյ թողուելու հարցեն»⁵²: 1975 թ. թուրքական «Յյուրիեթ» թերթը, անդրադառնալով Պոտսդամի խորհրդաժողովի նախօրեին Թուրքիայի շուրջ ստեղծված իրավիճակին, գրել է. «... երբ Ռուսաստանը ներկայացրեց պահանջները, այն ժամանակ, նրա հարաբերությունները ոչ Ամերիկայի, ոչ էլ Անգլիայի հետ լարված չէին, ավելին, այդ պահանջները քննարկվեցին Պոտսդամում»⁵³: Պարբերականն այն կարծիքին է հանգել, որ Թուրքիայի կառավարությունը գիտակցում էր, որ ԽՍՀՄ–ի հետ վիճաբանությունն անիմաստ է, այսինքն՝ 1945 թ. հողերի զիջումն անխուսափելի էր: Ըստ թուրքական կողմի՝ իրականում երկիրը հայտնվել էր բավականին դժվար իրավիճակում, և եթե Մեծ տերությունները չփոխեին իրենց վերաբերմունքը ինչպես ԽՍՀՄ–ի, այնպես էլ Թուրքիայի նկատմամբ, ապա իրենք կգրկվեին արևելյան

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Նավասարդյան Վ., Նեղուցները (Բոսփորը և Դարդանելը): Թուրքական ջրուղիները և հայ դատը, Կահիրե, 1947, էջ 322:

⁵³ Hürriyet (İstanbul), 23. IV. 1975.

նահանգների⁵⁴։ Նկատենք, որ դաշնակից տերությունները նույնպես հայտնվել էին դժվարին իրավիճակում, քանի որ մի կողմից չէին ցանկանում թուրքիայի պատճառով բախվել ԽՍՀՄ-ի հետ, մյուս կողմից էլ՝ զիջել այս տարածքները։

Հայկական հողերի վերադարձման հարցը Մեծ տերությունների ղեկավարները ստիպված էին քննարկել 1945 թ. կայացած պաշտոնական և ոչ պաշտոնական բոլոր հանդիպումներում։ Պոտսդամից հետո հաջորդ քննարկումը տեղի է ունեցել 1945 թ. սեպտեմբերին Լոնդոնում կայացած Մեծ տերությունների արտաքին գործերի նախարարների հանդիպման ժամանակ։ Ըստ ամերիկացի հայտնի լրագրող Կ. Բրաունի՝ Լոնդոնի խորհրդաժողովում խորհրդային Միության արտգործնախարար Վ. Մոլոտովն արժարծել է ինչպես նեղուցների, այնպես էլ Կարսի ու Արդահանի հարցը և հասկացրել, թե «նեղուցներու հակակշիռը միջազգային պետք չէ ըլլայ, և միայն պետք է հանձնվի Ս. Միության և Թուրքիոյ, ինչպես և Կարսն ու Արտահանը պետք է կցուին Ս. Միության»⁵⁵։ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջ. Բյորնսը Բրաունին խոստովանել է, որ Լոնդոնից մեկնել է այն տպավորությամբ, «թե Մոսկվայի կառավարությունն ավելի շուտ պզտիկ զիջումներ պիտի ընէ Պալքաններու մեջ, բայց երբեք տեղի պիտի չտայ նեղուցներու և Կարսի —Արդահանի խնդրի մեջ»⁵⁶։ Միաժամանակ պաշտոնական Անկարան այս հարցի վերաբերյալ Մեծ տերություններին հայտնել էր իր տեսակետը, թե «տրամադիր չէ Կարսի և Արտահանի հողամասերը Սով. Միությանը թողելու»⁵⁷։ Ավելին, տեղեկացվում էր, որ բանակը գորացրված չէ և մեկ միլիոն մարդով «միշտ պատերազմական վիճակի մեջ է»⁵⁸։ Հայտնի է, որ այդ օրերին Անկարան իր սահմանն ամրացնելու միջոցներ էր ձեռնարկել և պատերազմի նախապատրաստվելու որոշակի

աշխատանքներ տարել, ինչը, փաստորեն, կարելի է համարել որպես ռազմական պատրաստությունների սկիզբ։

Թուրքիայի նախագահ Ի. Ինոյուն խորհրդարանի նստաշրջանի բացման առթիվ նոյեմբերի 1-ին ունեցած ելույթում, անդրադառնալով պատերազմի տարիներին Թուրքիայի պահվածքին, հաստատել էր, որ, իրոք, Գերմանիայի հետ դաշնագիր են կնքել։ Կովկասի սահմանագլխին զորամիավորումների կենտրոնացմամբ էլ իբր թե ցանկացել են կանգնեցնել ֆաշիստական Գերմանիայի մուտքը Կովկաս։ Վերջում էլ շեշտել էր. «...բացեիբաց կհայտարարենք, որ որևէ մեկուն պարտք չունիք վճարելիք, մեր իրավունքներուն և հողերուն վրայ կապրենք պատվավոր մարդու պես և կը մեռնենք պատվավոր մարդու պես»⁵⁹։

Թուրքական մամուլը միահամուռ թիկունք էր կանգնել կառավարության որդեգրած տարածքային ամբողջականության պահպանման քաղաքականությանը։ Հ. Ջ. Յալչնը՝ «Թանին»-ում, Ե. Նադին՝ «Ջումհյուրիեթ»-ում բացեիբաց արտահայտում էին հակախորհրդային և հակահայկական գաղափարներ։ Յալչնը «Ֆաշիզմը, որ կարմիր գույն ունի» հողվածում գրել է. «Ֆաշիզմը քայքայված չէ, այն միայն փոխել է իր գույնն ու միջավայրը։ Հռոմում՝ սև, Բեռլինում էլ գորշ էր։ Իսկ այսօր Մոսկվայի մեջ ունի կարմիր գույն»։ Հողվածում ԽՍՀՄ-ի դեմ իր հարձակումները նա պատճառաբանել է հետևյալ կերպ. «Մոսկվայի ձայնը այսօր ուղղված է ուղիղ մեզ և ասում է. «Եթե ուզում ես բարեկամս լինել, ապա պետք է ինձ հոգիդ տաս», այսինքն՝ Կարսը, Արդահանը, Արդվինը, նեղուցները, որոնք մեր պատիվը, անկախությունը և հոգին են»⁶⁰։ Հատկանշական է, որ այս թեմայի շուրջ թերթերում հրապարակված բոլոր հոդվածներն ունեին նույն բովանդակությունը և, կարծես թե, «չափված ու ձևած էին նույն ձևով»։ Ավելի ուշ թուրքական մամուլում հայկական հողային

⁵⁴ Hürriyet, 23. IV. 1975.

⁵⁵ Ջարթօնք (Բեյրութ), 5. XII. 1967:

⁵⁶ Ջարթօնք, 5. XII. 1967:

⁵⁷ Ժողովուրդ (Փարիզ), 19. IX. 1945:

⁵⁸ Ժողովուրդ, 18. IX. 1945:

⁵⁹ Ժողովուրդ, 4. XI. 1945:

⁶⁰ Vertanes Ch., The Armenian question today, New York, 1946, p. 21.

պահանջները որակվում են իբրև «մի նոր Մյունխեն»⁶¹ (խոսքը վերաբերում է 1938 թ. սեպտեմբերի 30-ին Մյունխենում Մեծ տերությունների կողմից ստորագրված համաձայնագրին, ըստ որի Սուդեթական մարզը Չեխոսլովակիայից անօրինակա-նորեն խլվեց և հանձնվեց Գերմանիային):

Կարելի է վստահ ասել, որ թուրքական մամուլում տեղ գտած հակախորհրդային հոդվածները ծառայել էին իրենց նպատակին: Այսպես, 1945 թ. դեկտեմբերի 4-ին Ստամբուլում անցկացված հանրահավաքն ուղեկցվել էր անկարգություն-ներով, հնչել էին հակախորհրդային կոչեր, ավտոբուսների և տրամվայների վրա արվել էին հակախորհրդային գրություն-ներ, գազազած ամբոխը հարձակվել և քարուքանդ էր արել խորհրդային զրականություն վաճառող երկու գրախանութ, իսկ խորհրդային հեղինակների գրքերն այրել էին: Երկրի քաղաքական որոշ շրջանակներ տեղի ունեցածն որակել էին որպես «ժողովրդավարության» արտահայտում⁶²: Դեկտեմ-բերի 8-ին Անկարայում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ս. Վինոգրադովը իր պետության անունից Թուրքիայի արտգործնախարար Զ. Սա-քային է հանձնել բողոք – հայտարարագիր, որում բացահայտ ասվում էր, թե դեկտեմբերի 4-ի հակախորհրդային գործողու-թյունների անմիջական պատասխանատուն Անկարայի կառավարությունն է⁶³:

Այլ կերպ ասած՝ «նյարդերի պատերազմն» արդեն հա-սել էր գազաթնակետին: 1945 թ. դեկտեմբերի 5-ին ամերի-կացի լրագրող Կ. Բրաունը, անդրադառնալով՝ ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև գոյություն ունեցող խնդիրներին, տեղե-կացրել էր, որ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Զ. Բյորնսը «մտա-հոգւած է նեղուցներու եւ Կարսի ու Արդահանի խնդիրներով, որովհետեւ այդ վերջին խնդիրներու լուծումը կրնայ պոռթկում յառաջ բերել, մինչ միւս խնդիրները կրնան իրաւախոհու-

թեամբ մը կարգադրուիլ»⁶⁴: Բրաունը միաժամանակ իր հոդ-վածներում մանրամասներ է հաղորդել Բալկաններում, Կով-կասում և Հայաստանում տեղակայված խորհրդային զինուժի թվաքանակի մասին՝ հայտնելով, թե Մոսկվան ՄԱԿ-ին «վե-րաբերող հարցը չի նկատեր Թուրքիոյ հետ ունեցած իր վեճը և եթէ որոշէ զինու զօրութեամբ առնել իր ուզածը, թուրքերը պիտի կռուին, թէւ շատ լաւ գիտեն թէ գերազանց ուժի հետ գործ պիտի ունենան»⁶⁵: Ըստ լրագրողի՝ Վաշինգտոնը և Լոնդոնն աշխատելու են համոզել Մոսկվային, թե նրա համար ծեռնաու կլինի, եթե համաձայնվի Թուրքիայի հետ ունեցած վեճը լուծել ՄԱԿ-ի միջոցով⁶⁶:

Խորհրդային Միությունը, սակայն, ի սկզբանե, նախընտ-րում էր Թուրքիայի հետ իր հարցերը լուծել առանց որևէ երկրի միջամտության ու միջնորդության, անձամբ, այդ պատճառով էլ շարունակում էր վերջինիս նկատմամբ որդեգրած քաղա-քականությունը: Արդեն նոյեմբերի 21-ին ԽՍՀՄ-ի կառա-վարությունը հայտարարել էր, թե ծրագրել է ներգաղթ կազ-մակերպել դեպի Խորհրդային Հայաստան:

Խորհրդա – թուրքական հարաբերություններն էլ ավելի սրվեցին, երբ ԽՍՀՄ-ը Հայաստանի անունից բացի Թուր-քիային հողային պահանջներ ներկայացրեց նաև Վրաստանի անունից: Դեկտեմբերի 14-ին՝ Մոսկվայի վեհաժողովի նախօ-րեին, Թիֆլիսի «Կոմունիստ» թերթում հրապարակվել է վրացի ակադեմիկոսներ Ս. Ջանաշիայի և Ն. Բերձենիշվիլու՝ «Թուր-քիայի նկատմամբ մեր ունեցած օրինական պահանջների մասին» վերնագրով նամակը⁶⁷: Այն եզրափակվում էր հետևյալ տողերով. «Վրացի ժողովուրդը հետ պետք է ստանա իր հո-ղերը, որոնցից երբեք չի հրաժարվել և երբեք էլ չի հրաժարվի: Մենք նկատի ունենք Արդահանը, Արդվինը, Օլթին, Տորտա-ման, Սպերը, Բայբուրթը, Գյումուշխանեն և Արևելյան Լազիս-

⁶¹ Ժողովուրդ, 4. XI. 1945:

⁶² Ժողովուրդ, 6. XII. 1945:

⁶³ Ժողովուրդ, 15. XII. 1945:

⁶⁴ Ջարթոնք, 5. XII. 1945:

⁶⁵ Ջարթոնք, 5. XII. 1945:

⁶⁶ Ջարթոնք, 5. XII. 1945:

⁶⁷ Правда (Москва), 20. XII. 1945.

տանը»⁶⁸: Անշուշտ, հասկանալի է, որ վրացիների այս պահանջները Ստալինի գիտությամբ է ներկայացվել, քանի որ առանց նրա նախօրոք թույլատրության ոչ ոք չէր համարձակվի նման բովանդակությամբ հոդված տպագրել: Դա հաստատում է նաև այն փաստը, որ Մոսկվայի վեհաժողովի բացման օրը՝ դեկտեմբերի 20-ին, «Պրավդա», «Իզվեստիա» և «Կրասնայա Չվեդզա» թերթերը վրացերենից ռուսերեն թարգմանելով՝ արտատպել են այդ նամակը: Նույն օրը Մոսկվայում հողային պահանջների հարցը ոչ պաշտոնական քննարկել են ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարները⁶⁹:

Թուրքիայի համար վրացիների առաջադրած հողային պահանջները մեծ անակնկալ էին: Դեռևս ուշքի չեկած հայկական պահանջներից՝ Անկարան ստիպված էր համակերպվել այն մտքի հետ, որ հողային խնդիրներ ունի նաև վրացիների հետ: Այս անգամ ևս թուրքերը պարզաբանումներ են պահանջել դաշնակից երկրներից՝ Մեծ Բրիտանիային խնդրելով որևէ կերպ ճնշում գործադրել ԽՍՀՄ-ի վրա: Լոնդոնը Թուրքիային առաջարկել է գտնել մի պատմաբան, որը կապացուցի, որ խնդրո առարկա տարածքներն իրենց պատմական հողերն են: Անկարան հետևել է այս խորհրդին և պատմական տեսանկյունից հերքել վրացի ակադեմիկոսների տեսակետները⁷⁰:

Խորհրդա – թուրքական հարաբերություններում լարվածությունը մնում է նաև 1946 թ.: Հունվարի 3-ին Թուրքիայի արտգործնախարարության գլխավոր քարտուղար Ֆ. Ջ. Էրքինը Անկարայում ԱՄՆ-ի դեսպան Է. Վիլսոնի հետ կայացած հանդիպման ժամանակ հայտարարել է, որ 1945 թ. մարտ ամսից ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայի վրա ճնշում է գործադրում: Նա չի թաքցրել, որ սպառնալիքի վտանգը լցրել է Անկարայի «համբերության բաժակը»⁷¹:

⁶⁸ Правда, 20. XII. 1945.

⁶⁹ Ժողովուրդ, 22. XII. 1945:

⁷⁰ Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde..., s. 302.

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 302-303:

1946 թ. սկզբին Խորհրդային Միությունը շարունակում էր իր հողային պահանջների քարոզարշավը: Փետրվարի 1-ին ԽՍՀՄ-ի Գերագույն խորհրդի պատգամավորության թեկնածու, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանի՝ ընտրողների հետ հանդիպման ժամանակ արած հայտարարությունը հիմնականում մվիրված էր «Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական մարզերի» խնդրին: Հայկոմկուսի ղեկավարն ասել է, որ ժամանակն է իրական տիրոջը վերադարձնելու Թուրքիայի ձեռքին գտնվող հայկական հողերը՝ վստահեցնելով, որ այդ հարցում հաստատական են լինելու, քանի որ հարցը բարձրացված է ամբողջ հայ ժողովրդի կողմից, ավելին, դրանք պաշտպանում է Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը: Ըստ Հարությունյանի՝ Թուրքիայի կողմից հայկական հողերի վերադարձնելն իսկական տիրոջը՝ Խորհրդային Հայաստանին, արդարացի է: Միաժամանակ Հայկոմկուսի ղեկավարն անդրադարձել է Սփյուռքում կազմակերպված ներգաղթին և տեղեկացրել, որ Հայաստանի ներկա տարածքը կարող է ընդունել միայն 350–450 հազար մարդու, մնացած 500–600 հազարի համար կրկին բարձրանում է հողերի վերադարձման հարցը⁷²: Այսինքն՝ Գ. Հարությունյանը պաշտոնապես հայտարարում էր, թե Խորհրդային Հայաստանը չի կարող ընդունել հայրենիք վերադառնալ բոլոր ցանկացողներին՝ այս կերպ մի կողմից հերքելով Թուրքիայի և Արևմուտքի՝ «խորհրդային ծավալապաշտության» վերաբերյալ տարածվող պնդումները, մյուս կողմից էլ ճնշում գործադրելով հայկական տարածքների վերադարձման խնդրում:

Հարկ է նկատել, որ Խորհրդային Միության հողային պահանջները Թուրքիայից հետզհետե ավելի լայն տեղ են գրավում խորհրդային պաշտոնական մամուլում: «Պրավդա»-ն և «Իզվեստիա»-ն հայկական ու վրացական պահանջների վերաբերյալ, կարծես թե, կազմակերպել էին դասախոսությունների շարք: 1946 թ. փետրվարի 20-ին Մոսկվայում՝ ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհին կից բարձրագույն դպրոցի գծով կոմի-

⁷² Սովետական Հայաստան (Երևան), 3. II. 1946:

տեի դասախոսական դահլիճում, ԽՍՀՄ ԳԱ թղթակից անդամ, պրոֆեսոր Ա. Ջիվելեզովը հանդես է եկել «Հայաստան և Թուրքիա» թեմայով դասախոսությամբ: Գիտնականն անդրադարձել է մասնավորապես Հայաստանից բռնագրաված տարածքների պատմությանը և շեշտել, որ «այդ պահանջների բավարարման արդարացիությունը ոչ մի կասկած չի հարուցում»⁷³: Մի քանի օր անց էլ «Պրավդա»-ում և «Իզվեստիա»-ում տպագրվել է Վրաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Կ. Թերքվիանիի «Խորհրդային Վրաստանի 25-ամյակը» խորագրով հոդվածը: Դրանում հեղինակը նախ մատնանշում էր Խորհրդային Վրաստանի տնտեսական և մշակութային նվաճումները, ապա, գովաբանելով Խորհրդային կարգերն ու նրան վերագրելով երկրի առաջընթացը, ավելացնում, թե «անիրականանալի է մնացել միայն վրաց ժողովրդի դարավոր երազանքը՝ Վրաստանի տարածքային ամբողջականության վերականգնումը: Նրա սահմաններից դեռ դուրս են մնում Արդահան, Արդվին, Օլթի, Տարսուճ, Բայբուրդ, Իսպիրա, Գյումուշխանե, Լազիստան վրացական տարածքները»⁷⁴: Այլ կերպ ասած՝ վրացական կողմը կրկին հիշեցնում էր իր հողային պահանջների մասին:

Խորհրդային մամուլում հրապարակված վերոհիշյալ հոդվածների նպատակն էր հասարակությանը ներկայացնել, որ հողային այս պահանջներն արդարացի են: Սակայն այս հարցում առաջ է գալիս մեկ այլ լուրջ խնդիր. հասկանալի է դառնում, որ Երևանն ու Թբիլիսին իրենց պահանջների հարցում չեն համագործակցել և յուրաքանչյուրն իր անունից պահանջել է նույն տարածքները: Տեղին է նշել, որ Մեծ տերությունները անմիջապես դա օգտագործել են Անկարայի շահերը պաշտպանելու համար: Լոնդոնը հայտարարում է, թե Մոսկվան «նոյնաստիճանի կուսակցական թիկունք կու տայ վրացական, ինչպես նաև հայկական պահանջներուն: Ոչ մեկ մեկնաբանութիւն կայ որ երկունք ալ Արտահանը կը

⁷³ Известия, 22. II.1946.

⁷⁴ Правда, 25. II.1946.

պահանջեն: Վրացական քարտուղարը իր հայկական պաշտոնակիցին հակառակ ուղղակիօրէն Թուրքիան չի մեղադրեր վրացական հողերը առնելու մէջ»⁷⁵:

Ի պատասխան Մոսկվայի պահանջներին, փետրվարի սկզբներին Ստամբուլում լույս է տեսնում Ֆ. Գյուրթունջուի «Ձեռք մի տուր այս հայրենիքին» խորագրով բանաստեղծությունների ժողովածուն: Գրքի առաջաբանում բերվում են ինչպես անգլիական մամուլի և ռադիոյի, այնպես էլ թուրք քաղաքական գործիչների՝ Կարսի, Արդահանի ու այլ շրջանների մասին արած հայտարարությունները: Բանաստեղծությունների բնույթն էլ մեկն էր. «Թշնամին կրկին բարձացրել է իր դրոշը և հայացքն ուղղել է մեր հայրենիքի ուղղությամբ: ... Կարսից մինչև Մարիցա հողերը մերն են: ... Ինչպես այսօր, այնպես էլ վաղը ամբողջ Թուրքիան պատրաստ է նետվել կրակի մեջ՝ հանուն իր հողի: Մենք պատրաստ չենք դառնալու աղվեսի զոհերը և կկտրենք այն սոված գայլերի կոկորդները, որոնք կհարձակվեն մեզ վրա»⁷⁶: Այս ոգով գրված բանաստեղծությունների ողջ ժողովածուի միակ նպատակն էր ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ թշնամանք սերմանել թուրք ժողովրդի մոտ: Նույն նպատակով գրքում զետեղված են մի շարք նկարներ: Դրանցից մեկում պատկերված է Կրեմլը, որի վրայով՝ կրակի միջով, անցնում են թուրքական ձիերը⁷⁷:

1946 թ. գարունը դարձավ աշխարհաքաղաքական մեծ շրջադարձի սկիզբ. մարտի 5-ին ԱՄՆ-ի Ֆուլտոն քաղաքում Մեծ Բրիտանիայի նախկին վարչապետ Ու. Չերչիլի նշանավոր

⁷⁵ Մարտի 2., Մեծ Բրիտանիա եւ Խորհրդային Հայաստանի ու Խորհրդային Վրաստանի անունով ատարուած հողային պահանջքը. – Հայկազյան հայագիտական հանդես, Պէյրուս, 1998, էջ 300:

⁷⁶ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль-июнь, 1946, Краткое резюме книги Фарука Гюртюнджю «Не тронь эту родину», с. 1.

⁷⁷ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль-июнь, 1946, Краткое резюме книги Фарука Гюртюнджю «Не тронь эту родину», с. 2.

ելույթով սկիզբ դրվեց «սառը պատերազմին»: Դա գաղափարական մի պատերազմ էր, որը Արևմուտքը վարում էր խորհրդային Միության դեմ: Այդ պայքարում Թուրքիան դարձավ Անգլիայի և ԱՄՆ-ի հավատարիմ դաշնակիցը, ու նրանք հայկական հողային հարցին սկսեցին ավելի սառը մոտեցում ցուցաբերել: Այլ կերպ ասած՝ Ֆուլտոնում ունեցած Ու. Չերչիլի ելույթը փրկեց Թուրքիային մասնատումից: Աստիճանաբար մեծանում էր վերջինիս դերը հակախորհրդային պայքարում. նա դարձավ Վաշինգտոնի և Լոնդոնի հավատարիմ դաշնակիցը:

Բացի այդ, ինչպես վերը նշվեց, նկատելի է դառնում, որ տարածաշրջանում Լոնդոնը գնալով սկսում է իր դիրքերը զիջել Վաշինգտոնին: Վերջինս կիրառում էր բոլոր միջոցները Թուրքիայի վրա իր ազդեցությունը մեծացնելու համար: ԱՄՆ – Թուրքիա հարաբերությունների մերձեցման համար հարմար առիթ դարձավ 1944 թ. ԱՄՆ-ում մահացած Թուրքիայի դեսպան Մ. Էրթիկյունի աճյունը հայրենիք տեղափոխելու թուրքական կառավարության խնդրանքը⁷⁸: Նախագահ Տրումենը Անկարայի նկատմամբ իր բարի կամքը ցուցադրելու նպատակով դրա համար տրամադրել էր ամերիկյան «Միսսուրի» նավը: Վերջինս Ստամբուլ է հասել 1946 թ. ապրիլի 5-ին: Դրանով Թուրքիա են ժամանել նաև ԱՄՆ-ի նախագահի անձնական ներկայացուցիչ Վ. Ուենդելը և ամերիկացի մի խումբ լրագրողներ: Թուրքական մամուլն այս այցին լայն տեղ է հատկացրել՝ ակնարկելով, թե ամերիկացիներն այս կերպ ցանկանում են վախեցնել Թուրքիայի հնարավոր թշնամիներին⁷⁹: Հասկանալի է, թե խոսքն ունի մասին էր, քանի որ այդ ժամանակ Թուրքիայի միակ թշնամին համարվում էր ԽՍՀՄ-ը: Այդ օրերին «Թասվիր» թերթը գրել է. «Մեր ընկերները բավարարված են այդ ընկերությամբ: Թուրքիան, ունենալով

⁷⁸ Расизаде А., План Маршалла в Турции. - Народы Азии и Африки, М., 1984, № 3, с. 103.

⁷⁹ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль-июнь, 1946, Отклики прессы на пребывание в Стамбуле линкора «Миссури», с. 8.

նման հզոր ընկեր, ինչպիսին Ամերիկան է, կարող է մեծ անվտանգությամբ և հանգստությամբ շարունակել Մերձավոր Արևելքում խաղաղության գործը»⁸⁰: Այս առթիվ թուրքական պարբերականները մեջբերումներ են արել նախագահ Ի. Ինոնյուի՝ ամերիկացի լրագրողներին արած հայտարարությունից, թե «որքան մոտ լինեն ամերիկյան նավերը, այնքան լավ» Թուրքիայի համար, և նշել՝ «թուրք – ամերիկյան նավերի՝ իրար ողջունող համագործակցությունը մեր թշնամիների մոտ դժգոհություն են առաջացնում»: «Թշնամին դժգոհ է, որ օրեցօր ամրացող թուրք – ամերիկյան ընկերությունը ստիպում է նրանց ավելի լավ մտածել, նախքան Թուրքիայի վրա հարձակվելը»⁸¹:

Թուրքական մամուլն այդ օրերին նաև անդրադարձել է «բանակի օրվա» առթիվ Տրումենի ելույթին՝ վստահեցնելով, թե ԱՄՆ-ն կպաշտպանի իրենց ցանկացած վտանգից⁸²: Այդ մասին են վկայում և ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Զ. Բյորնսի՝ ի նպաստ Թուրքիայի արած հայտարարությունները: Դիցուք այս՝ «Թուրքիան պիտի պաշտպանենք, ի պահանջել հարկին՝ զենքով»⁸³: Անկարայում ամերիկյան դեսպան Վիլսոնը ապրիլի 12-ին Վաշինգտոնին տեղեկացրել է, թե «Թուրքերի համակրանքը ամերիկացիների նկատմամբ օրեցօր մեծանում է: ... «Միսսուրի»-ի այցով, կարծես թե, նոր փուլ է սկսվել ամերիկա – թուրքական հարաբերություններում»⁸⁴:

Թուրք – ամերիկյան մերձեցումից գոտեպնդված պաշտոնական Անկարան սկսում է ավելի վստահ գործել: Տրապիզոնում նախագահ Ի. Ինոնյուն հայտարարում է, «թե երկրի արևելյան նահանգներում իր շրջագայության ընթացքում փորձել է ազգաբնակչությանը հասկացնել, որ տարածքային

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль-июнь, 1946, Отклики прессы на пребывание в Стамбуле линкора «Миссури», с. 10.

⁸² Նույն տեղում, էջ 11:

⁸³ Արարատ (Բեյրութ), 9. IX. 1974:

⁸⁴ Arcayirek C., Şeytan Üçgeninde..., s. 315-316.

ամբողջականությունը կախված է ժողովրդի կամքից»⁸⁵։ Նա բնակչությանը կոչ է արել համախմբվել կառավարության շուրջ։

Եվ չնայած 1946 թ. ընթացքում Հայկական հարցը շարունակում էր մնալ Մեծ տերությունների քննարկման առարկա, սակայն արդեն պարզ էր, որ այն լուծվելու է ի նպաստ թուրքիայի։ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Դ. Ալիսոնը օգոստոսի 15-ին խոսելով «Թուրքիայի և Հունաստանի նկատմամբ ԽՍՀՄ-ի քայլերի լրջության մասին» հայտարարել է, որ իր կառավարությունը վճռել է «ամեն գնով ընդդիմանալ դրանց»⁸⁶։ Արդյունքում, 1947 թ. մարտի 12-ին ԱՄՆ-ի նախագահը հրապարակել է նշանավոր «Տրումենի դոկտրինան», որով երաշխավորվում էր Հունաստանի և Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը։ Այդ օրերին Տրումենը նաև հայտարարել է, որ Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության պահպանմամբ ապահովվում է կարգուկանոնը Միջին Արևելքում⁸⁷։

ԱՄՆ կոնգրեսը այդ երկրի ծրագրերն իրականացնելու համար վավերացրել է արտասահմանյան երկրներին որպես տնտեսական և ռազմական օգնություն հատկացվելիք 400 մլն դոլարի բյուջեն, որից 100 մլն տրամադրվելու էր Թուրքիային։ Դա հիմք է հանդիսացել թուրք – ամերիկյան հետագա սերտ բարեկամության համար։ Այդպես, 1947 թ. մայիսի 2-ին Ստամբուլ է ժամանել ԱՄՆ-ի Միջերկրական նավատորմը, հունիսին Անկարա է եկել ամերիկյան զինվորականության պատվիրա-

⁸⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 199 (Թուրքիայի ՍՍՀՄ դեսպանատան ռեֆերենտի տեղեկանքները «Թուրքահայաստանի դիվանագիտական ակտերի պատմության և արևելյան վիլայեթների մասին թուրքական մամուլի և պաշտոնական շրջանակների վերաբերմունքի մասին»), թ. 28։

⁸⁶ Acheson D., Present at the creation, my years in the state department, New York, 1949, p. 196.

⁸⁷ Արարատ, 9. IX. 1974։

կությունը, իսկ հուլիսի 12-ին երկու երկրների միջև ստորագրվել է ռազմական համաձայնագիր⁸⁸։

Ի դեպ, այս ամենին ակնդետ հետևող Խորհրդային Միությունը սեպտեմբերի 15-ին ՄԱԿ-ի ամբիոնից հայտարարել է, թե ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ Հունաստանին և Թուրքիային տրամադրվող տնտեսական ու ռազմական աջակցությունը ԽՍՀՄ-ի դեմ օգտագործվելու է որպես քաղաքական զենք⁸⁹։

«Տրումենի դոկտրինայի» հրապարակումից հետո թուրքերն իրենց զգում էին էլ ավելի վստահ։ Թուրքիայի նախագահ Ի. Ինոնյուն Ռիզեում ունեցած ելույթում հայտարարել է, որ, «ի տարբերություն անցած տարվանից, Թուրքիայի իրավիճակը ավելի ամուր է»⁹⁰։ Թուրքական մամուլն էլ ազդարարում էր, որ իրենք են հաղթել «նյարդերի պատերազմը»⁹¹։

1947 թ. լույս աշխարհ եկավ ԱՄՆ-ի տնտեսական օգնությանը Եվրոպան վերականգնելու և զարգացնելու վերաբերյալ պետական քարտուղար Զ. Մարշալի ծրագիրը (այստեղից էլ՝ «Մարշալի պլան» անվանումը)։ 1948 թ. այդ ծրագիրը տարածվել է նաև Թուրքիայի վրա։

Այսպիսով, «Տրումենի դոկտրինայի» և «Մարշալի պլանի» իրագործման արդյունքում Թուրքիան ԱՄՆ-ից ստացավ ռազմական ու տնտեսական մեծ օգնություն։ Փոխարենը ԱՄՆ-ն և Մեծ Բրիտանիան Թուրքիայի տարածքում հնարավորություն ստացան կառուցել իրենց ռազմական հանգրվանները։ Դրանով իսկ Մեծ տերությունները պարտավորվեցին պաշտպանել Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը։

⁸⁸ Hostler Ch., Turkism and the Soviets, London, 1957, p. 187.

⁸⁹ Ժողովուրդ, 20. IX. 1947։

⁹⁰ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 199 (Թուրքիայի ՍՍՀՄ դեսպանատան ռեֆերենտի տեղեկանքները «Թուրքահայաստանի դիվանագիտական ակտերի պատմության և արևելյան վիլայեթների մասին թուրքական մամուլի և պաշտոնական շրջանակների վերաբերմունքի մասին»), թ. 28։

⁹¹ Նույն տեղում։

1947 թ. նոյեմբերի 12-ին «Ուլուս» թերթում հրապարակված «Ամերիկյան արտաքին քաղաքականությունը» խորագրով հոդվածում թուրք լրագրող Ն. Էրիմը, վերլուծելով հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում Թուրքիայի նկատմամբ ԱՄՆ-ի վարած փոփոխական քաղաքականությունը, հանգել էր այն եզրահանգման, որ Թուրքիայի ճակատագիրը դեռ վտանգված է, քանի որ Տրումենի վարչակազմը, ոչ թե Թուրքիայի, այլ ԱՄՆ-ի շահերն է պաշտպանում և անհրաժեշտության դեպքում իրենց կոպակաճանի⁹²։ Այլ կերպ ասած՝ թուրքերն ամերիկյան պաշտպանությունից, իրենց այնքան էլ վստահ չէին զգում, գիտակցելով, որ եթե վաղը Վաշինգտոնի շահերը մեկ այլ բան պահանջեն, ապա միջազգային քաղաքական իրավիճակը կրկին կփոխվի և մեծ էր հավանականությունը, որ ոչ ի նպաստ Թուրքիայի։

Այստեղ հարկ է նշել, որ վերջին տասնամյակներին մի շարք թուրք պատմաբաններ փորձում են «մսեմացնել» հետպատերազմյան տարիներին ԱՄՆ-ի դերը Թուրքիայի կյանքում, մասնավորապես, թե ԱՄՆ-ն չի փրկել Թուրքիային ԽՍՀՄ-ի հնարավոր հարձակումներից։ Ըստ նրանց, 1946 – 1947 թթ. Հայկական հարցը, ճիշտ է, շարունակում էր մնալ միջազգային քաղաքական ասպարեզում, սակայն արդեն պարզ էր, որ այն լուծվելու է ի նպաստ Թուրքիայի։ Պատմաբան Դ. Ավջողլուն «Ազգային ազատագրության պատմություն» աշխատության մեջ նույնիսկ հայտնում է, թե ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Զ. Բյորնսը 1946 թ. աշնանը, իբր, բացահայտորեն հայտարարել էր, որ ԱՄՆ-ը կարող է միայն տնտեսական օգնություն ցույց տալ Թուրքիային⁹³։ Պրոֆ. Ա. Շյուքրուն էլ 1966 թ. «Ուլուս» թերթում հրատարակած «Թուրքիայի փրկիչը Ամերիկա՞ն է» հոդվածում գրել է, թե Թուրքիայի վիճակը հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում շատ ծանր էր. «Եթե Խորհրդային Միությունը ճնշումը պատերազմի վե-

րածեր, ապա Թուրքիան ստիպված կլիներ միայնակ պատերազմել։ Եվ քննարկելով այդ տարիների անցուդարձերը՝ կարող ենք վստահ լինել, որ ոչ դաշնակից Անգլիան, և ոչ էլ իր փրկարարությամբ հպարտացող Միացյալ Նահանգները օգնության չէին հասնի»⁹⁴։

Ինչևէ. Թուրքիային ԽՍՀՄ-ի ներկայացրած տարածքային պահանջը, այն է՝ Կարսի ու Արդահանի վերադարձման հարցը, 1947 թ. շարունակում էր մնալ Մեծ տերությունների օրակարգում։ 1947 թ. հոկտեմբերի 24-ին ՄԱԿ-ում մեկ անգամ էլ է այն անուղղակիորեն արծարծվել։ Այսպես, երբ Թուրքիայի ներկայացուցիչ Ս. Սարպերը հայտնել է, թե խորհրդային մամուլում և ռադիոյում տարվող հակաթուրքական քարոզարշավում լայն տեղ է տրվում վրացական տարածքային պահանջներին՝ չիռատակելով հայկականը, ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցիչ Ա. Վիշինսկին պատասխանել է, թե ինչ վերաբերում է Թուրքիայի տարածքում գտնվող Կարսի և Արդահանի շրջանների վրացական լինելու մասին խորհրդային Վրաստանի պատմաբանների մամակին, ապա այդ գիտնականների հիմնավորումներն անվիճելի են։ Նա խորհուրդ է տվել Սարպերին մեկ անգամ էլ կարդալ հիշյալ մամակը, որում վրացի ակադեմիկոսները, ապացուցելով, որ այդ հողերը վրացական են, պահանջում են դրանք վերադարձնել իրենց⁹⁵։ Վիշինսկին հետևելով Սարպերին՝ իր ելույթում ևս չի գործածել «հայկական տարածքային պահանջներ» արտահայտությունը։ Նկատենք, որ Ի. Ստալինը կամ էլ վրացի ակադեմիկոսները, ի տարբերություն խորհրդային դիվանագետի, Կարսը չեն համարել վրացական։

ՄԱԿ-ում ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցիչ Ա. Վիշինսկու այս ելույթը հետագայում մեծ իրարանցում է առաջացրել աշխարհասփյուռ հայության շրջանում։ Խորհրդային մամուլն անաղմուկ փորձել է ուղղել դիվանագետի սխալը. մոսկովյան «Տրուդ» թերթը հոդված է հրատարակել Կարսի ու Արդահանի

⁹² ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ. Обзор турецкой прессы, 1947, Относительно Американской внешней политики, с. 18.

⁹³ Avcioğlu D., Milli Kurtuluş Tarihi, Üçüncü kitap, İstanbul, 1974, s. 1471.

⁹⁴ Ulus (İstanbul), 15. V. 1966.

⁹⁵ Правда, 28. X. 1947.

մասին՝ հիշեցնելով, որ Մոսկվայի Լենինի տուն թանգարանի պատին կախված է առաջնորդի ձեռքով գծված Կովկասի քարտեզը, որում կարմիր շրջանակի մեջ են առնված հայկական երկու նահանգները՝ Կարսն ու Արդահանը⁹⁶։ Սփյուռքում Ա. Վիշինսկու այս հայտարարությունը հատկապես մեծ աղմուկ է բարձրացրել դաշնակցության պարբերականներում։ Վերջիններս գրում էին, թե ԽՍՀՄ-ն արդեն թաղել է Հայկական հարցը։ Դա ստիպել է Խորհրդային դիվանագետին տալ որոշ պարզաբանումներ. «Ես ըսած էի, թե վրացի գիտնականներ յայտնած են, թե Կարսն ու Արտահանը 1500 թուականներն ի վեր կը պատկանին Վրաստանին։ Ես չըսի թե՛ Կարսն ու Արտահանը կը պատկանին Վրաստանին. չըսի նաեւ, թե կը պատկանին Հայաստանին։ Ես ըսի, որ Խորհրդ. Միութիւնը պիտի առնէ Կարսն ու Արտահանը եւ պիտի տայ անոր, որուն կը պատկանի»⁹⁷։

1948 թ. Կարսի և Արդահանի պահանջը դեռ շարունակվում էր մնալ Մեծ տերությունների ուշադրության կենտրոնում։ Այսպես, ապրիլի 24-ին Թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Դ. Քելլին իր երկրի արտգործնախարարությանն ուղղած նամակում անդրադարձել է Խորհրդային Հայաստանի անունից ԽՍՀՄ-ի պահանջած հողերին։ Նա գրել է, որ ԽՍՀՄ-ի միակ նպատակն է իր ազդեցությունը տարածել Թուրքիայի վրա։ Ըստ այդմ՝ Մոսկվան Անկարային ներկայացրել է պահանջներ, որը վերջինս չէր կարող ընդունել։ Դեսպանը նշել է, թե Կարսի, Արդահանի և Արդվինի պահանջի պատմական հիմքերը պաշտոնապես հերքվել են Թուրքիայի վարչապետի կողմից, սակայն հարցը մինչ օրս մնում է օրակարգում։ Դա, ըստ Քելլիի, վկայում է, որ Խորհրդային Միությանն անհրաժեշտ է ստանալ Արևելյան Անատոլիայի տարածքները⁹⁸։

⁹⁶ Труд (Москва), 29. XI. 1947.

⁹⁷ Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը հայ եւ ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Կահիրե, 1957, էջ 365-366։

⁹⁸ Burdett A., Armenia, Political and Ethnic Bondaries, 1875-1948, U. K., 1998, pp. 1053-1059.

Այսպիսով, 1946 թ. զարմանից սկսված «սառը պատերազմը» բացասական անդրադարձ է ունեցել և՛ սևծովյան նեղուցների վերահսկման, և՛ հայկական տարածքների վերադարձման գործում։ Նախ, աշխարհում քաղաքական իրադրությունը փոխվել էր։ Եթե պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ-ը, Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ն համագործակցում էին ու ֆաշիստական բլոկի երկրների դեմ պայքարում հանդես էին գալիս որպես դաշնակիցներ, ապա պատերազմից հետո պատկերն այլ էր. սկսվել էր «սառը պատերազմը», և նախկին դաշնակիցները հայտնվել էին տարբեր ճամբարներում։ Մյուս կողմից էլ, հնարավոր է, որ ԽՍՀՄ-ում սկսված սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամն իր դերակատարությունն է ունեցել, ինչը 1947 թ. Մոսկվային ստիպել է սառեցնել «թուրքական ծրագիրը»։

Մինչդեռ խնդրո առարկա հարցերի շուրջ լուծությունը չի նպաստել Խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը։ Երկու երկրների միջև լարվածությունն էլ ավելի է խորացել, երբ 1951 թ. աշնանը արևմտյան պետությունները որոշեցին Թուրքիային ընդգրկել Հյուսիսատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ) մեջ։ Թուրքիայի արտգործնախարար Ֆ. Քյոփուռլուն 1951 թ. դեկտեմբերի 19-ին մեջլիսում ունեցած իր ելույթում ԽՍՀՄ-ին մեղադրել է միջազգային լարվածության մեջ և հայտարարել, որ ՆԱՏՕ-ին անդամակցելով իրենք ապահովագրում են երկրի անվտանգությունը⁹⁹։

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային ԽՍՀՄ-ի ներկայացրած սևծովյան նեղուցների և հայկական տարածքային խնդիրներին, ապա դրանք օրակարգից դուրս են եկել միայն 1953 թ. մայիսին՝ Ստալինի մահից հետո, երբ Խորհրդային Միությունը պաշտոնապես հայտարարել է, որ Թուրքիայից ոչ մի պահանջ չունի։

⁹⁹ Olaylarla Türk dış Politikası (1919-1973), Ankara, 1974, s. 426-427.

Ա Մ Փ Ո Փ ՈՒ Մ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի պատճառով բավականին ծանր պահեր ապրած Ի. Ստալինը նպատակադրվել էր հետպատերազմյան տարիներին պատժել անհավատարիմ հարևանին՝ օրակարգ բերելով ինչպես սևծովյան նեղուցների վերահսկման, այնպես էլ հայկական տարածքների՝ Կարսի ու Արդահանի, վերադարձման հարցերը:

Պատերազմի տարիներին Անկարայի կողմից 1936 թ. Մոնտրոյի համաձայնագրի խախտման դեպքերը ստիպել են խորհրդային կողմին բարձրացնել սևծովյան նեղուցների համատեղ վերահսկման հարցը, ինչը սահմանափակվել է միայն կողմերի միջև հայտարարագրերի փոխանակմամբ: Բացի այդ, 1945 թ. ԽՍՀՄ-ը վերականգնել էր 1914 թ. դրությամբ ցարական Ռուսաստանի բոլոր սահմանները՝ բացառությամբ Օսմանյան կայսրության հետ ունեցածի, և բնական է, որ առաջ էր եկել նաև Կարսի ու Արդահանի վերադարձման հարցը: Տարածքներ, որոնք 1878 թվականից Ռուսաստանի կազմում էին և Թուրքիային էին անցել 1921 թ.:

Հայկական հողային պահանջը խորհրդային կողմը մատուցել է բավականին նրբանկատորեն՝ անտեսելով այս հարցում իր հետաքրքրությունը. այն, նախ, ներկայացրել է հայերի, ավելի ուշ՝ նաև վրացիների անունից: Պնդելով, թե ցանկանում է վերականգնել պատմական արդարությունը, Ի. Ստալինը ընտրել էր Թուրքիային պատժելու լավագույն միջոցը, որը ԽՍՀՄ-ին հնարավորություն էր տալիս ընդարձակել իր տարածքները նավթով հարուստ հարավային շրջաններում և սահմանակից դառնալ Իրաքին ու Սիրիային: Այլ կերպ ասած՝ Մոսկվան Հայկական հարցն օգտագործում էր ի նպաստ իր շահերի:

1946 թ. գարնանից սկսված «սառը պատերազմի», 1947 թ. «Տրումենի դոկտրինայի» և «Մարշալի պլանի» իրագործման պայմաններում ԽՍՀՄ-ը ստիպված էր որոշ ժամանակով սառեցնել թե՛ սևծովյան նեղուցների, և թե՛ սահմանի վերանայման ծրագրերը: Իսկ ավելի ուշ՝ 1953 թ., Ստալինի մահից հետո, Մոսկվան պաշտոնապես հրաժարվեց Թուրքիային ներկայացրած պահանջներից:

СОВЕТСКО – ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1945-1947 ГОДАХ: ПРОБЛЕМА ЧЕРНОМОРСКИХ ПРОЛИВОВ И АРМЯНСКИЙ ВОПРОС

КРИСТИНЕ МЕЛКОНЯН

Резюме

В конце Второй мировой войны И. Сталин был полон решимости наказать южного соседа – Турцию, выдвинув на повестку дня проблему контроля над черноморскими проливами и вопрос о возврате Советской Армении Карса и Ардагана в поствоенный период.

В годы Второй мировой войны нарушение условий конвенции Монтре (1936 г.) со стороны Анкары вынудило СССР поднять вопрос о совместном контроле над черноморскими проливами, который в дальнейшем завершился лишь обменом нот между сторонами. Помимо этого, в 1945 г. СССР восстановил границы, установленные царской Россией в 1914 г., за исключением российско-турецких границ. Тем самым советское правительство преследовало цель вернуть Карс и Ардаган, входившие в составе России с 1878 г. и отданные Турции в 1921 г.

Москва действовала осторожно, и требование возврата этих территорий было предъявлено вначале от имени армян, а позже – от имени грузин. Под видом восстановления исторической несправедливости Сталин избрал для Турции наилучший способ наказания, в силу чего Советский Союз мог расширить сферу своего влияния в Турции и получить возможность граничить с Ираком и Сирией. Иными словами, Москва пыталась использовать Армянский вопрос в своих интересах.

В условиях «холодной войны» весной 1946 г. и в жизнь проведения «доктрины Трумэна» и «плана Маршалла» в 1947 г. Советский Союз вынужден был временно отложить вопрос черноморских проливов и пересмотра границ. Позднее, после смерти Сталина в 1953 г., Москва официально отказалась от требований в отношении Турции.

SOVIET – TURKISH RELATIONS IN 1945-1947: PROBLEM OF THE BLACK SEA PASSAGES AND THE ARMENIAN QUESTIONS

CHRISTINE MELKONYAN

Summary

In the end of the Second World War and especially in the post war period I. Stalin had an intention to punish Turkey as an unfaithful southern neighbour. This included the problem of the control over the Black Sea passages as well as the question of returning the Armenian territories of Kars and Ardahan.

Cases of numerous infringements of conditions of the Montreux convention signed in 1936, by Ankara during the war have forced the USSR to raise a question on the joint control over the Black Sea passages which then had been ended only by the exchange of notes between the sides. Besides, in 1945 the USSR restored all the borders established by Russia in 1914, except Russian-Turkish borders. Naturally the Soviet government intended to return the Armenian territories of Kars and Ardahan that were Russian territories since 1878 and were to given Turkey in 1921.

Moscow worked cautiously, not expressing openly its interests, – requirements of returning these territories had been presented all over again on behalf of Armenians, later on behalf of the Georgia. Confirming, that it wishes to restore historical injustice, Stalin has chosen the best way of punishment of Turkey that allowed the Soviet Union expand the sphere of the influence in the petroliferous South of Turkey and would receive and become neighbor to Iraq and Syria. Otherwise, Moscow tried to exploit the Armenian question.

During the «cold war», mainly, in spring 1946, in the atmosphere of implementing the «Truman's doctrine» and «The plan of Marshall» in 1947 forced the Soviet Union to freeze temporarily programs of the Black Sea passages and revision of borders. Later, after the death Stalin in 1953, Moscow has officially renounced the claims to Turkey.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ԱՐԽԻՎՆԵՐ

1. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 199 (Թուրքիայում ՍՍՀՄ դեսպանատան ռեֆերենտի տեղեկանքները «Թուրքահայաստանի դիվանագիտական ակտերի պատմության և արևելյան վիլայեթների մասին թուրքական մամուլի և պաշտոնական շրջանակների վերաբերմունքի մասին»), 29 թ.:
2. ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль – июнь, 1946, После сообщения об американской гарантии, «Вакит», 3 с.
3. ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, июль – ноябрь, 1946, Высказывания печати по вопросу проливов, 14 с.
4. ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль – июнь, 1946, Об отношениях между Турцией и СССР, «Улус», «Ени Асыр», «Тасвир», 6 с.
5. ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль – июнь, 1946, Краткое резюме книги Фарука Гюртюнджю «Не тронь эту родину», 2 с.
6. ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль – июнь, Отклики прессы на пребывание в Стамбуле линкора «Миссури», 7 с.
7. ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль – июнь, Речь Исмета Иненю в Трабзоне, «Улус», 7 с.
8. ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, 1947, Относительно Американской внешней политики, 18 с.
9. Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 06, оп. 7, п. 2, д. 31 (Из дневника В. Молотова. Прием посла Турецкой Республики С. Сарпера. 07. 06. 1945 г., 18. 06. 1945 г.), 38 л.

2. ԳՐԷՆԸ, ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

1. *Լազեան Գ.*, Հայաստան եւ Հայ Ղատը հայ եւ ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Կահիրե, «Հուսաբեր», 1957, 442 էջ:
2. *Մարրլյան Զ.*, Մեծ Բրիտանիա եւ Խորհրդային Հայաստանի ու Խորհրդային Կրաստանի անունով 1945ին կատարուած

հողային պահանջքը. – Հայկազյան հայագիտական հանդես, Պէյրութ, 1998, էջ 293-318:

3. *Նավասարդյան Վ.*, Նեղուցները (Բոսփորը և Դարդանէլը): Թուրքական ջրուղիները և հայ դատը, Կահիրե, «Հուսաբեր», 1947, 477 էջ:
4. *Սահակյան Ռ.*, Սովետա – թուրքական հարաբերությունների պատմության հակագիտական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, «ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիա հրատարակչություն», 1964, 129 էջ:
5. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. III, М., ОГИЗ, 1947, 648 с.
6. Внешняя политика СССР, т. VI, М., «Политиздат», 1962, 664 с.
7. *Гасанлы Дж.*, СССР – Турция: от нейтралитета к холодной войне. 1939–1953, М., «Центр Пропаганды», 2008, 680 с.
8. *Расизаде А.*, План Маршалла в Турции. – Народы Азии и Африки, М., 1984, № 3, с. 94–105.
9. *Родионов А.*, Записки посла СССР в Турции 1974–1983 гг. – Новая и новейшая история, М., 1999, № 1, с. 116–140.
10. Российско – турецкие отношения: история, современное состояние и перспективы, М., «Политиздат», 2003, 197 с.
11. Служба Внешней Разведки Российской Федерации, Архив СВР России, Сборник документов (1935–1945), М., СВР РФ, 2006, 498 с.
12. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, т. VI, М., «Политиздат», 1980, 551 с.
13. *Acheson D.*, Present at the creation, my years in the state department, New York, Norton, 1949, 798 p.
14. *Burdett Anita L. P.*, Armenia, Political and Ethnic Bondaries, 1875–1948, U. K., 1998, 1034 p.
15. *Hostler Ch.*, Turkism and the Soviets, London, Allen&Unwin, 1957, 244 p.
16. *Hurewitz J.*, Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record 1914–1956, v. II, New York, Norton, 1972, 404 p.
17. *Vali Ferenc A.*, The Turkish Straits and NATO, Stanford, Hoover Institution Press, 1972, 348 p.
18. *Vertanes Ch.*, The Armenian question today, New York, Armenian National Council of America, 1946, 32 p.

19. *Zubok V., Pleshakov C.*, Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev. Harvard University Press, 1996, 278 p.
20. *Akalin C.*, Soğuk Savaş ABD–Türkiye–I. Olaylar –Belgeler 1945–1952, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003, 356 s.
21. *Arcayürek C.*, Şeytan Üçgeninde Türkiye, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987, 386 s.
22. *Armaoğlu F.*, Belgelerle Türk–Amerikan Münsebetleri, Ankara, TTK Basımevi, 1991, 284 s.
23. *Avcıoğlu D.*, Milli Kurtuluş Tarihi, Üçüncü kitap, İstanbul, Tekin Yayınları, 1974, 1517 s.
24. *Deliorman A.*, Türklere Karşı Ermeni Komitecileri, İstanbul, Boğaziçi basım ve yayınevi, 1973, 335 s.
25. *Erkin F.*, Türk- Sovyet ilişkileri ve Boğazlar, Ankara, Karton Kapaklı, 1968, 452 s.
26. *Kırzioğlu M.*, Kars Tarihi, İstanbul, Işıl Matbaası, 1953, 622 s.
27. Olaylarla Türk dış Politikası (1919–1973), Üçüncü baskı, Ankara, Yayın Yılı, 1974, 587 s.
28. *Ünal T.*, 1700 den 1958 e Kadar Türk Siyasi Tarih, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1958, 291 s.

3. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

1. Ազդակ, Բեյրութ, 1993
2. Արարատ, Բեյրութ, 1974
3. Ջարթոնք, Բեյրութ, 1945, 1967
4. Ժողովուրդ, Փարիզ, 1945, 1947
5. Սովետական Հայաստան, Երևան, 1946
6. Известия, М., 1945, 1946
7. Правда, М., 1945, 1946, 1947
8. Труд, М., 1947
9. Hürriyet, İstanbul, 1975
10. Ulus, İstanbul, 1966
11. The Economist, London, 1945

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԸ	3
ԳԼՈՒԽ I ԽՍՀՄ–ի ու Թուրքիայի միջև 1945 թ. մարտ – հունիս ամիսներին կայացած բանակցությունները	4
ԳԼՈՒԽ II Մեծ տերությունները և սևծովյան նեղուցների հարցը	10
ԳԼՈՒԽ III Խորհրդա – թուրքական հարաբերությունները և Հայկական հարցը	22
ԱՄՓՈՓՈՒՄ	42
Резюме	44
Summary	45
ՕԳՏԱԳՈՐԾԿԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	46

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

**ԽՈՐՀՐԴԱ – ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1945 – 1947 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
ՍԵՎԾՈՎՅԱՆ ՆԵՂՈՒՑՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ
ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ**

Չափսը՝ 60x84¹/₁₆: Ծավալը՝ 3,2 տպ. մամուլ:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ